

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА КРАЇНОЗНАВСТВА ТА ТУРИЗМУ

ВИКОРИСТАННЯ ЕТНОГРАФІЧНИХ РЕСУРСІВ БОЛГАРІЇ В ТУРИЗМІ:
ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

за спеціальністю: 242 Туризм
галузі знань: 24 Сфера обслуговування
на здобуття освітнього ступеню: Бакалавра
за освітньо-професійною програмою: Туризм

Кваліфікаційна робота бакалавра
студента денного відділення
IV курсу
Степаненко Миколи Дмитровича

Науковий керівник:
Кандидат географічних наук, доцент
Шпарага Т.І.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
I. 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ ЕТНОГРАФІЧНИХ ТУРИСТИЧНИХ РЕСУРСІВ	
1.1. Поняття про етнографічні ресурси та їх використання у туризмі.....	5
1.2. Методика дослідження використання в туризмі етнографічних ресурсів	14
II. ЕТНОГРАФІЧНІ РЕСРСИ БОЛГАРСЬКОГО НАРОДУ	
2.1. Формування болгарського етносу	16
2.2. Матеріальні ресурси.....	19
2.3. Нематеріальні ресурси.....	32
III. ВИКОРИСТАННЯ ЕТНОГРАФІЧНИХ РЕСУРСІВ В ТУРИЗМІ У БОЛГАРІЇ	
3.1. Етнографічні музеї та скансени	37
3.2. Фестивалі та гастрономічний туризм.....	42
IV. ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ЕТНОГРАФІЧНИХ РЕСУРСІВ ДЛЯ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ У БОЛГАРІЇ ДЛЯ УКРАЇНИ	
4.1. Історія болгарських поселень в Україні.....	48
4.2. Обґрунтування локації для проведення болгарського етнографічного фестивалю в Україні	62
4.3 Розробка фестивалю болгарської культури і виноробства «Трифон Зарізан» у с. Вільшанка Кіровоградської області	72
ВИСНОВКИ.....	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	81
ДОДАТКИ.....	90

ВСТУП

У ХХІ столітті надзвичайно важливим є третинний сектор економіки, до якого відноситься й туризм. На сьогодні це потужна і досить диверсифікована галузь господарства. Важливою її компонентою є етнографічний туризм. Як і будь-яка складова господарства, етнографічний туризм потребує відповідної ресурсної бази, яку складають етнографічні ресурси. Тому сьогодні тема етнографічних ресурсів та можливості їх залучення для потреб туристичної діяльності є досить актуальною для дослідження.

Тематика туристичних ресурсів достатньо добре досліджена і висвітлена у працях українських вчених. Їхня сутність та класифікація детально охарактеризована у роботах О. Бейдика, М. Крачила, І. Смаля та інших науковців. Серед авторів, що вивчали, зокрема, етнографічні ресурси, варто відмітити українську дослідницю М. Покоłodну. У Болгарії цим напрямком наукових пошуків займаються Н. Апостолов, Д. Кабакчієва, В. Кръстев, І. Марков та інші.

Об'єктом кваліфікаційної роботи є матеріальні та нематеріальні етнографічні ресурси болгарського народу.

Предметом дослідження - використання етнографічних ресурсів болгарського народу в туризмі.

Мета дослідження полягає у вивченні різноманітності етнографічних ресурсів Болгарії, їх залучення до туристичної діяльності задля запозичення досвіду для розвитку туризму в Україні.

та створення на їх основі туристичного продукту.

Для реалізації мети були поставлені наступні завдання:

- визначити сутність поняття «етнографічні ресурси», з'ясувати їх класифікацію та можливості використання у туризмі;
- дослідити матеріальні етнографічні ресурси болгарського народу;

- охарактеризувати нематеріальні етнографічні ресурси болгарського народу;
- вивчити залучення етнографічних ресурсів до розвитку туризму у Болгарії;
- дослідити збереженість етнографічних ресурсів болгарського народу в місцях компактного проживання болгар в Україні;
- створити, на основі наявних етнографічних ресурсів та з використанням досвіду Болгарії, власний туристичний продукт в одному із місць компактного проживання болгар в Україні.

Для досягнення зазначених завдань було використано такі методи: літературний, інформаційний, історичний, графічний, а також методи аналізу і синтезу, індукції та дедукції, класифікації та порівняння.

Структурно робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, додатків та списку використаних джерел. Вона складена на 80 сторінках машинописного тексту.

Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ ЕТНОГРАФІЧНИХ ТУРИСТИЧНИХ РЕСУРСІВ

1.1. Поняття про етнографічні ресурси та їх використання у туризмі

У ХХІ столітті туризм є дуже важливою частиною світового господарства. Він приносить значні доходи країнам, у яких він розвинений, та є надзвичайно масовим явищем. Цілком зрозуміло, що індустрія такого масштабу й значимості мусить мати під собою відповідну ресурсну базу. Усе, що можна використати для задоволення тих чи інших потреб туристів, можна назвати туристичними ресурсами. До них відносяться як природні об'єкти, такі як гори чи узбережжя морів, так і антропогенні об'єкти та явища – міста чи окремі пам'ятки архітектури, фестивалі, тощо які використовуються для задоволення рекреаційних, соціокультурних та інших людських потреб і відповідно мають вплив на як на утворення територіальних туристичних комплексів, так і на їх ефективність та спеціалізацію.

Туристичні ресурси є сукупністю соціокультурних і природних комплексів та їх елементів, які сприяють задоволенню фізіологічних та соціальних потреб людини, її рекреації і які при сучасній та перспективній структурі рекреаційних потреб і техніко-економічних можливостях, використовуються для прямого й опосередкованого споживання та виробництва туристичного продукту.

Внаслідок такої розмаїтості туристичних ресурсів їхня структура є доволі складною. Різні фахівці класифікують їх по-різному. Так О. Бейдик пропонує поділ ресурсів на дві основні категорії: природні та культурно-історичні з подальшим їх поділом [3]. (Додаток Б) Натомість на думку І. В. Смаля туристичні ресурси можна поділити на такі умовні групи: природні, соціально-культурні або суспільні, технологічні та події, які також можна поділити на складові. (Додаток А). Іншим варіантом класифікації туристичних ресурсів є їхній поділ на дві групи: групу матеріальних туристичних ресурсів, до яких належать суспільні та природні ресурси, та групу нематеріальних туристичних

ресурсів, до яких відносяться подієві та більша частина технологічних (інформаційні, рекламні та інноваційні) ресурсів[4].

Суспільні, природні та подієві туристичні ресурси виділяються також тим, що саме вони свого часу послужили основою для виникнення як туризму загалом, так і для певних його видів. Так суспільні є основою етнографічного, пізнавального, релігійного видів туризму, природні – для спортивного, екологічного, екстремального, лікувально-оздоровчого та багатьох інших видів туризму, а на подієвих базуються такі види туризму як фестивальний, фан-туризм та інші. Призначенням же технологічних ресурсів є збільшення інтенсивності процесів туризму та формування механізмів реалізації турпродукту. Саме технологічні ресурси дозволяють перетворити природні та суспільно-історичні комплекси на туристичні ресурси.

Соціально-культурні, або ж суспільні туристичні ресурси можна поділити на кілька умовних груп: архітектурні, культурологічні, техногенні, археологічні, науково-пізнавальні, паркові. Їх також можна поділити на окремі, уже менші підгрупи. (Додаток В) [4].

Суспільні туристичні ресурси, до яких можна віднести етнографічні, несуть ту чи іншу семантичну та естетичну інформацію, тому можуть бути використаними в екскурсійно-туристичній діяльності для задоволення специфічних соціальних і рекреаційних потреб туристів.

Суспільні ресурси в силу своєї значної різноманітності відповідно володіють і різними характеристиками пізнавальної та естетичної цінності. Саме тому їх можна поділити на кілька умовних рівнів: місцевий, державний чи національний та міжнаціональний, або ж світовий.

Дещо відмінне бачення класифікації туристичних ресурсів має болгарська наукова школа. Так В. Кръстев и Б. Умникова у своїй праці описують поділ на природні та антропогенні ресурси, а також їх форми комбінації в просторі, з точки зору географії туризму[5].

Ще однією характерною рисою болгарської наукової школи є поділ антропогенних ресурсів за так званою функціональною приналежністю, що

означає поділ туристичних ресурсів на випадкові та цільові. До випадкових відносять об'єкти культурно-історичної спадщини, наприклад, які є результатом людської діяльності з цілями та функціями відмінними від туристичних. Як приклад можна навести архітектурні пам'ятки, які зараз використовуються в туризмі, хоча їх і будували з іншою метою. Цільові антропогенні ресурси створюються спеціально для обслуговування туризму (тематичні парки та парки розваг, атракціони, спеціальні заходи тощо). Іншим важливим критерієм є критерій походження, що диктує поділ на автохтонні (місцеві, первинні) та алохтонні (нелокальні, передані) об'єкти, предмети та практики. Це також пов'язано з їх рухливістю, за якою розрізняють рухомі та нерухомі культурні цінності. Важливо відзначити, що даний підхід закріплено в болгарській правовій системі[6;7].

Сприймаючи антропогенні туристичні ресурси як предмети та явища неприродного (штучного) характеру, які являють собою безпосередню мету для пізнавальних та інших туристичних маршрутів та використовуючи ознаки походження та основного призначення, дослідники В. Маринов і М. Бачваров диференціюють їх на три основні групи:

1. Реліктові предмети – успадковані від минулих часів, коли вони виконували своє основне призначення, не маючи при цьому жодного відношення до туризму.

2. Спеціально створені об'єкти – музеї, пам'ятники тощо.

3. Об'єкти, для яких туристична функція є допоміжною, а не основною (наприклад, промислові та сільськогосподарські підприємства, які мають пізнавальний інтерес). Тут прикладом може бути знаменита Долина троянд.

Ті ж автори пропонують іншу класифікацію, з використанням відмінного підходу[8]. У ньому антропогенні ресурси розкладаються на:

1. Соціально-пізнавальні – ті, які пов'язані з пізнанням етносоціальних особливостей та господарством. Вони об'єднують значною мірою нематеріальні елементи та ті, що відображають духовну культуру (соціально-економічні процеси та явища, спосіб життя, «атмосфера» певного місця).

2. Культурно-історичні, які все частіше є мотивом для подорожі порівняно з двома іншими категоріями.

3. Періодичні та епізодичні події різного характеру - на відміну від попередньої групи, вони не мають сталого часу і місця, що дозволяє їх використовувати для продовження туристичного сезону та урізноманітнення туристичної пропозиції в місцях призначення [8].

Серед перелічених вище варіантів класифікації туристичних ресурсів варто виділити класифікацію ресурсів за *походженням*, що передбачає їх поділ на *успадковані, сучасні та змішані*.

Успадкованими є ті об'єкти, які було створено в давніші історичні часи і які з роками отримали інше призначення. До цієї групи однозначно відносяться археологічні ресурси. Етнографічні ресурси (хоча й з певною мірою умовності) також вважаються успадкованими – навіть при тому, що деякі з них новіші, вони все одно обов'язково відтворюють життя і культуру минулих часів.

Сучасними вважаються об'єкти, які було створено переважно у другій половині ХХ ст., а також у ХХІ ст.. Як виняток, сюди відносять і ті об'єкти, які є більш ранніми, але були згодом відреставровані, реконструйовані та/або відремонтовані щоб відповідати технологічним та функціональним вимогам нового часу. Такими є спортивні, розважальні та бізнес-ресурси. Особливі події також класифікуються як сучасні, тому що вони проводяться в наш час, незважаючи на те, що серед них є і давні традиції.

Релігійні, архітектурні, пам'ятні, культурно-інституційні та господарські ресурси можуть бути як успадкованими, так і сучасними, тому їх відносять до групи змішаних ресурсів.

На відміну від усіх інших перелічених вище варіантів систематизації саме ця пов'язана з чіткими визначеннями окремих видів, що дозволяє максимально точно класифікувати ресурси [8]. Тому саме такий підхід до класифікації на думку є найбільш вдалим.

Відповідно до даної класифікації, до сучасних належать спортивні, розважальні та ділові ресурси, а також спеціальні події та заходи. Змішаними є релігійні, архітектурні, пам'ятні, культурно-інституційні та господарські ресурси. До успадкованих відносяться археологічні та етнографічні ресурси.

Етнографічні ресурси досліджуються історичними та культурологічними дисциплінами, що вивчають народну культуру, процеси її створення та основні механізми існування в часі. Наука ж про народну культуру називається етнографією. Назва слова походить від грецького $\epsilon\theta\nu\omicron$ / етнос - етнос, народ, плем'я і $\gamma\rho\alpha\phi\omicron$ / $g\rho\alpha\phi\omicron$ s - пишу. Його дослівний перекладом буде *народоопис* - опис побуту, звичаїв, традицій, вірувань, одягу, ремесел, творчості, мовленнєвих відмінностей, родинно-родових стосунків у різні періоди історії народу чи групи народів.

Етнографічні ресурси - це явища та об'єкти народної культури, в яких зберігаються відомості про етнічні особливості побуту і традиції народу, що нашаровуються в ході його історичного розвитку. Ці ресурси відображають специфічні соціальні та культурні особливості, які відрізняють певну етнічну групу від усіх інших. Вони регіонально диференційовані, і їхня різноманітність значна як між країнами, так і всередині їх кордонів. Це пов'язано з формуванням регіональних етнографічних груп із характерними звичаями, одягом, танцями тощо. В Україні це гуцули, лемки, бойки, поліщуки, в Болгарії - фракійці, родопчани, шопи, добруджанці та ін. Також це пов'язано з усталеною багатонаціональною різноманітністю населення більшості країн.

Регіональне різноманіття форм, естетики, символіки та технологій в етнографічних ресурсах, а також їх окремі прояви унікальності, визначають їх туристичний потенціал. Можливості для цього впливають з їх туристичних функцій:

- практична (утилітарна) – люди використовують різні етнографічні продукти матеріального чи духовного характеру, знаходячи їм різні способи застосування та використання;

- пізнавальна – розглядаючи етнографічні збірки і автентичні предмети, беручи участь у державних святах та урочистостях, у господарській діяльності у тій формі, у якій вона здійснювалася у минулому, туристи розуміють і відкривають особливості побуту й душевності народу;

- розважальна – виникає внаслідок контакту з привабливими формами та проявами етнографічних ресурсів: народний пісенний, танцювальний та інструментальний фольклор, народна кухня тощо. Емоційний досвід, демонстрація етнічної, племінної та регіональної приналежності, насолода смаком, ароматом, мелодією, текстами, костюмами та композиціями впливають на емоції та викликають позитивні реакції – добровільна згода та прагнення до участі, співпереживання, веселощі, задоволення;

- навчально-пізнавальна – дуже часто, замість того, щоб залишатися пасивним спостерігачем, турист отримує базову спеціалізовану підготовку та виготовляє якийсь характерний виріб (глиняний посуд, різьбу по дереву, тканину, вишивку тощо), готує їжу або напої чи виконує місцеві пісні, танці, обряди. Фольклор є цікавою атракцією для туристів. Чи не всі іноземні гості виявляють неабиякий інтерес до нього;

- естетична – мається на увазі здатність народної культури задовольняти певні естетичні потреби, впливаючи на розум і серце. Вона визначається естетично-експресивною природою мистецтва і творчості. Функція особливо стабільна в часі і пов'язана з відчуттям радості і задоволення від переживання;

- комунікативна – етнографічні артефакти розповідають про побут і побут предків, перекладаючи повідомлення з минулого універсальною мовою музики і танцю; через гостинність і їжу, через манери та звичаї.

Освоєння етнографічних ресурсів туристами відбувається у відповідності до особливостей споживчого попиту, пов'язаного переважно зі збагаченням знань та задоволенням духовних потреб туристів. Бажання людини доторкнутися і пізнати традиції та побут певної етнічної групи зазвичай поєднується з підвищеними вимогами до якості пропонованих туристичних продуктів і послуг, до інформаційного обслуговування, до різноманітності

програм і можливостей, які вони забезпечують. Способи і засоби, що дозволяють задовольнити ці потреби, різноманітні і залежать від конкретної ситуації та поставлених цілей. Більш точне видове позначення етнографічних туристичних ресурсів є передумовою для більш зосередженої роботи з ними та дбайливого використання їх у туристичних цілях. Значною мірою для розглянутих ресурсів справедлива класифікація на мобільні та стаціонарні. До мобільних, або ж пересувних, належать: інструменти, меблі, одяг, коштовності тощо, а також вся нематеріальна культурна спадщина. Відповідно стаціонарними, тобто нерухомими є: будівлі та господарські будівлі - будинки, млини, молокозаводи тощо. Сучасність частково змінює цей поділ з можливістю демонтажу та переміщення багатьох подібних об'єктів у так звані етнографічні парки / музеї під відкритим небом. Болгарські вчені Н. Апостолов та І. Марков поділяють етнографічні ресурси за функціональним аспектом, позначаючи їх як: будівельно-предметні та духовно-подієві. Перші постійно прикріплюються до місця їх створення або переносяться в окремі простори етнографічних зон, ансамблів забудови чи поселення. Духовні події можна презентувати і спостерігати як в їх автентичному оточенні, так і в туристичних зонах або за місцем проживання туристів. Ця значна мобільність робить їх досить популярними і привабливими, завдяки зручності для туриста контактувати з ними в багатьох різних місцях і в будь-який час[10].

Народна культура складається з характерних ремесел, пісень і танців, традиційної кухні та обрядовості. У ній присутній магічний елемент – вона зберігає вірування про надприродних істот, які хвилювали уми людей протягом століть (феї, упирі, перевертні, відьми тощо) і береже спогади про священні місця та дивовижні краї, овіяні легендами та традиціями, ритуалами та вірою. Всього цього потребує туризм – можливості співпереживати автентичним історіям і традиціям, контакту з предметами, смаку та аромату невідомого, колективу (участі) у святі. Саме це перетворює звичну народну культуру на вражаючий туристичний етнографічний ресурс і є основою передового досвіду.

Для класифікації етнографічні ресурси можна розділити на дві великі групи: матеріальні та нематеріальні ресурси. До матеріальних належать такі види ресурсів, як: житла, пам'ятники архітектури, допоміжні споруди (комори, навіси), виконані в традиційному стилі і пов'язані з певним періодом в культурному житті етносу; поселення етнічного типу в місцях найбільш компактного проживання представників етносу; культові місця та споруди, які відображають конфесійну приналежність основної частини етносу; місця проведення народних свят і обрядів; етнографічні музеї; скансени або музеї національної архітектури та побуту; музейні експозиції в краєзнавчих та історичних музеях; археологічні пам'ятки; місця поховання з надгробними спорудами оформленими традиційно для етносу. До нематеріальних ресурсів відносяться фольклор, народні свята, фестивалі, народні звичаї і традиції, обряди і ритуали, традиційні ремесла та народні промисли, традиційна медицина і звичайно ж національна кухня.

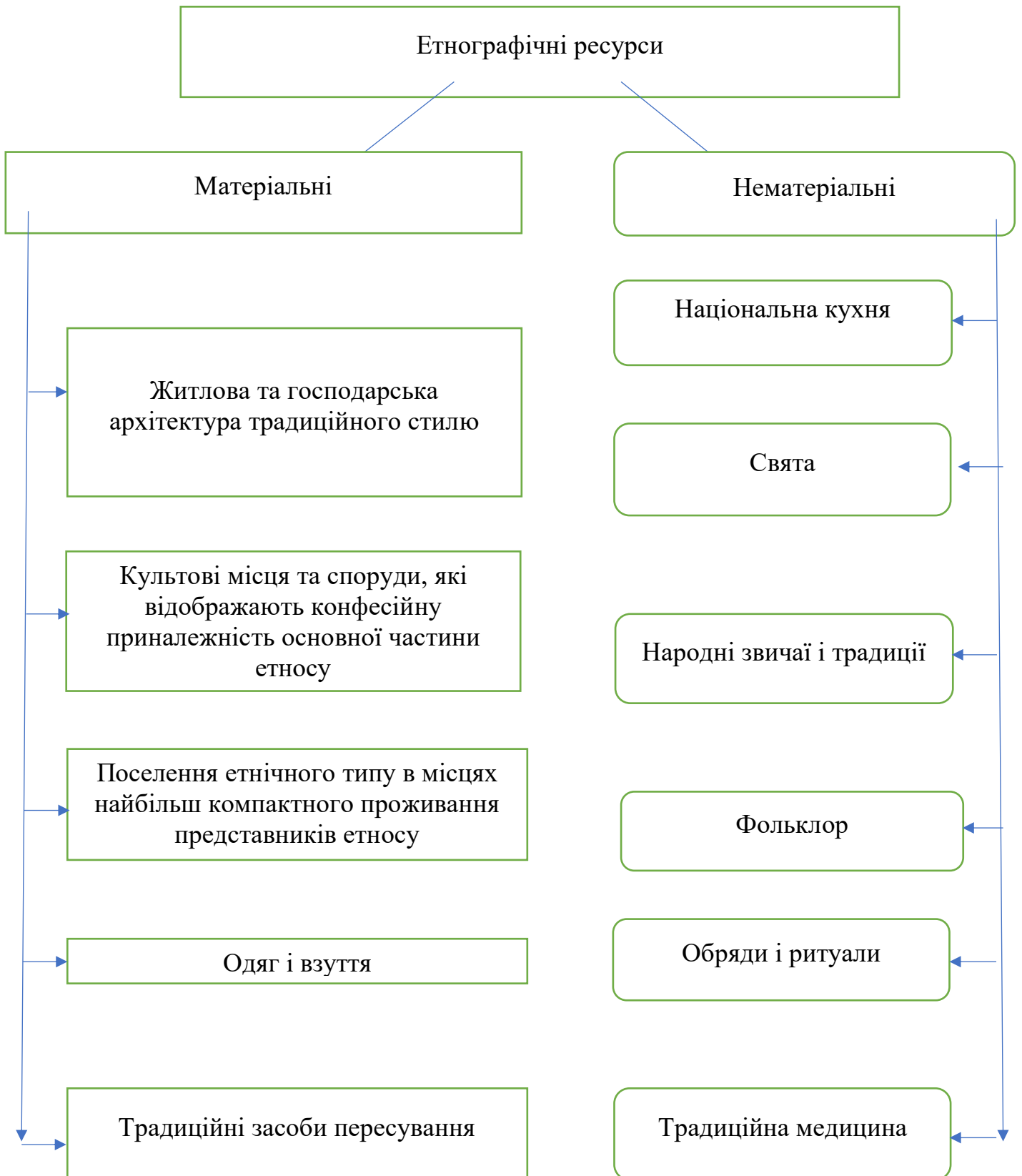

Рис. 1. Класифікація етнографічних ресурсів (авторська розробка).

Етнографічні ресурси є явищами та об'єктами народної культури, в яких зберігаються відомості про етнічні особливості побуту і традиції народу, що нашаровуються в ході його історичного розвитку. Вони поділяються на матеріальні (одяг, житло, тощо) та нематеріальні (фольклор, свята, пісні, звичаї, тощо). Ці ресурси відображають специфічні соціальні та культурні особливості, які відрізняють певну етнічну групу від усіх інших. Вони регіонально диференційовані, і їхня різноманітність може бути значною як між країнами, так і всередині їх кордонів. Кожен народ чи етнографічна група має свої неповторні етнографічні ресурси. Унікальність етнографічних ресурсів робить їх дуже цінними як для етнографічного, так і для інших видів туризму.

1.2. Методика дослідження використання в туризмі етнографічних ресурсів

Для якісного всебічного дослідження обраної теми необхідним є створення спеціальної методики дослідження, що включає кілька взаємопов'язаних етапів. Методика досліджень теми — це конкретизація прийомів і способів виконання робіт відповідно до мети та плану дослідження.

Метод – це певний спосіб досягнення мети. Метод дослідження являє собою певну процедуру, що дозволяє отримати певне наукове знання та обґрунтувати його.

На підготовчому етапі необхідно підібрати належні джерела інформації та систематизувати інформацію, необхідну для проведення дослідження. Використовується літературний метод та метод наукової систематизації.

На першому етапі роботи необхідно буде визначити поняття етнографічних ресурсів, їхнє місце у класифікації туристичних ресурсів, та класифікувати види етнографічних ресурсів. Використовуються літературний, інформаційний і графічний методи, а також методи класифікації та порівняння.

На другому етапі роботи будуть досліджуватися формування болгарського етносу та його матеріальні й нематеріальні етнографічні ресурси. Буде використано літературний та історичний методи.

На третьому етапі дослідження буде вивчено приклади ефективного використання етнографічних ресурсів у Болгарії, проаналізовано переваги і сильні сторони способів використання, наведених як приклад. Для цього буде застосовано методи аналізу та порівняння.

На четвертому етапі буде досліджено історію та сучасний стан болгарських етнографічних ресурсів в Україні і більш детально – у Вільшанці в одному з її селищ, де осіло проживають болгари. Вибір і обґрунтування локації для проведення фестивалю буде зроблено із врахуванням збереженості народних традицій та проведення етнографічних свят. Для цього буде застосовано інформаційний, історичний, порівняльний методи.

Розділ II. ЕТНОГРАФІЧНІ РЕСРСИ БОЛГАРСЬКОГО НАРОДУ

2.1. Формування болгарського етносу

Згідно з найпоширенішою теорією, болгарська народність утворилася в основному в результаті злиття трьох окремих племінних груп на Балканському півострові в період VI - X століття - фракійців, слов'ян і праболгар. На практиці етногенез сучасних болгар є складнішим. У VI - VII столітті частина слов'ян оселилася на Східних Балканах - Мезії, Фракії та Македонії, де змішалася з візантійським населенням, що складалося переважно з еллінізованих і романізованих фракійців, пеонів, гетів, кельтів, римських і грецьких колоністів та ін. праслов'янські народи. Другий етап формування етнічного образу сучасного болгарського народу розпочався з утворенням протоболгарами Аспаруха Дунайської Болгарії та заселенням праболгар Кубера на території сучасної Північної Македонії в VII ст. IX ст. У 10 столітті на Балканах утвердився етнонім болгари, а в наступні п'ятсот років волохи, албанці, сакси, візантійці, половці, печеніги та інші європейські та азіатські народи, що жили або осіли на болгарських землях, зробили внесок у етногенез болгар[42].

Першим державним утворенням болгар на Балканах стало Перше болгарське царство, що існувало в період 681-1018 років, яке було утворено після розпаду Старої Великої Болгарії, що існувала в період з 632 по 668 роки на території північного Причорномор'я (сьогодні це переважно територія України). Моментом утворення Першого болгарського царства вважається підписання договору між ханом Аспарухом та Константином IV, згідно якого болгари отримували землі між горами Стара Планина та рікою Дунай, які до того належали Візантії. Подальша історія Першого болгарського царства характеризується довгими війнами за територію із Візантією та просуванням болгар на південь. Найбільших успіхів у цій боротьбі досяг хан Крум – він розбив війська імператора Никифора I, а із черепа самого імператора зробив чашу. Він дійшов до воріт Константинополя, але не бажаючи нести втрати при

штурмі міста, відійшов. Хан Борис прийняв титул князя і зробив християнство офіційною релігією, жорстоко розправившись з опозицією. Князь Симеон (893-927) проголосив себе царем, а згодом – і імператором. Титул імператора був визнаний папою римським. Час правління Симеона називають Золотим віком Болгарії. Після його смерті держава ослабла і у 1018 році потрапила під владу Візантії.

Болгари не бажали миритися із візантійською владою, що спричиняло неодноразові бунти і повстання. Зрештою, внаслідок повстання братів Петъра і Асена у 1185 році Болгарію було відновлено. Утворилося Друге болгарське царство. Царем став Петър, проте згодом він передав владу братові. У 1204 році Болгарія зіткнулася з експансією Латинської імперії – держави, утвореної хрестоносцями, які захопили Константинополь. Цар Калоян розгромив лицарів, імператор Латинської імперії Балдуїн I потрапив у полон, де швидко помер за невідомих обставин. За однією із версій його було страчено, а з його черепа зроблено чашу. Найбільшого територіального розширення Друга болгарська держава досягнула за правління Івана Асена II (1218 – 1241). Тоді вона мала вихід до трьох морів – Чорного, Егейського та Адріатичного. Після його смерті почалася криза, посилена татарським вторгненням. Після тривалих війн з татарами, візантійцями та турками країна потрапила у 1396 році під владу Османської імперії.

Під владою Османської імперії болгари зазнавали сильного національного та релігійного гніту. Еліти були знищені або ж емігрували, церковну незалежність було втрачено. Болгари були усунуті від адміністративного управління, яке повністю перейшло в руки турків, що стали заміщати болгар у містах, та стали безправною соціальною групою. На них, як немусульман, було накладено високі податки і поширювалось багато обмежень. Найжорстокішою формою пригнічення було девшірме, або ж, як його називали болгари, крвнния данък – податок кров'ю. Його суть полягала в тому, що турки періодично забирали частину християнських хлопчиків, яких виховували в мусульманських традиціях і потім використовували як яничар,

або ж у інших державних службах. Така ситуація не влаштувала болгар, що стало причиною безперестанної боротьби проти турецького панування, як пасивної, так і активної, у формі боротьби гайдуків (болг. *Хайдутти*), що вели партизанський спротив. Час від часу спалахували великі повстання, але жодне з них не досягло успіху.

У XVIII столітті почався процес, відомий як *Възраждане* – Відродження. Він характеризувався утворенням нових національних еліт та формуванням болгарської нації. Модерних форм набула боротьба із турками.

У 1878 році внаслідок Сан-Стефанського мирного договору, який поклав край російсько – турецькій війні, болгарська державність була відновлена. Утворилася Третя болгарська держава. До її складу увійшла лише частина болгарських земель, тож відновлення соборності стало головним завданням болгарської держави та найбільшим бажанням болгарського народу на довгий час. Період 1912-1918 років відомий як війни за національне об'єднання. За цей час відбулися дві Балканські війни та Перша світова війна, у якій Болгарія виступила на боці Четверного союзу. Незважаючи на героїчну боротьбу болгарського народу, об'єднати всі землі так і не вдалося - *Македония, Беломорието, Западните покрайнини і Добруджа* залишились поза межами держави.

У 1941 році, зважаючи на складну міжнародну обстановку, Болгарія приєдналася до країн Осі. Було оголошено війну з Великою Британією та США, але фактично жодної участі в бойових діях з ними Болгарія не брала, цей період називають *Символічна війна*, оскільки жоден болгарський солдат не відправився на фронт. Але символічність війни не завадила Великій Британії та США почати бомбардування Софії та інших болгарських міст. Жертвами цих бомбардувань стали тисячі цивільних жителів країни. У 1944 році відбувся переворот. Болгарія вступила у війну на боці СРСР, а після війни потрапила в радянську сферу впливу та стала соціалістичною країною. Був встановлений комуністичний режим. Він існував до 1990 року, коли було

проведено реформи і відбувся перехід країни до демократії та ринкової економіки.

2.2. Матеріальні ресурси

Болгарія, як країна з багатою історичною спадщиною, володіє значною кількістю матеріальних ресурсів, які є доволі різноманітними та наявні у всіх її регіонах. Країна володіє матеріальними ресурсами усіх перелічених вище категорій.

Житлова та господарська архітектура традиційного стилю. Болгарія – країна з добре збереженими архітектурними традиціями. Болгарська архітектура своєрідна і цікава та має довгу історію, адже на неї вплинули давньоримські, візантійські, фракійські, слов'янські та турецькі будівничі традиції. Їхнє поєднання в умовах Балканського півострова та творчість болгарського народу зробили її унікальним явищем.

Болгарська народна архітектура в тому вигляді, у якому вона відома зараз, була остаточно сформована у XIX столітті. У цей період чітко виділяються два типи житла – сільське та міське. Сільські будинки, у свою чергу, поділяються на рівнинні та гірські. Будівлі рівнинного типу найчастіше одноповерхові, а приміщення господарського призначення не входять до їх композиційного плану. Житлова забудова в гірській місцевості через обмеженість рельєфом місця її розташування є багатоповерховою. На першому поверсі в таких будинках є кімнати для домашніх тварин та інші приміщення для господарської діяльності.

За своєю планувальною структурою традиційні болгарські будинки обох згаданих вище типів бувають одно-, дво-, три- та багаточастинні. Кількість кімнат визначається матеріальними можливостями мешканців. Одночастинний будинок складається з кімнати, в центрі якої розташований відкритий камін без димоходу. Загальними та основними приміщеннями в композиції польового, гірського, дво- та багаточастинного сільського житла, а

також більшості міських будинків епохи Відродження до перших десятиліть ХХ століття є кімната з каміном, друга вітальня, складське приміщення та відкритий у двір критий простір перед будинком.

Головним і найважливішим є приміщення з каміном, яке майже повсюдно на болгарських землях називають *къща*, *къщи*. Колись камін встановлювався в центрі кімнати, але пізніше його почали розташовувати біля однієї зі стін. В *къщи* виконували більшість побутових функцій – приготування їжі, прийом їжі, сон тощо.

З розвитком планувальної схеми сільського житла до нього включається друга кімната (*соба*, *одая*), яка завжди має безпосередній зв'язок із приміщенням з каміном. Поступово кімната перетворилася на простору і світлу кімнату, яка використовується для сну (переважно молодших членів сім'ї), для господарських занять та для прийому гостей. У будинках заможніших верств приміщення набуває репрезентативного характеру, а його внутрішній архітектурний план стає вираженням побутової культури та матеріальних можливостей. У деяких районах (Габрово, Слівен, Добруджа, Лудогір'я та ін.) для використання цілий рік у другому житловому приміщенні вбудовують муровану опалювальну піч (*джамал*, *кюмбе*, *соба*, тощо).

У тридільній сільській квартирі третя кімната — *килер*. Його головна функція – зберігання побутових продуктів харчування. Доступ до нього здійснюється або з *къщи*, або з *соби*. Часто використовується як кімната для молодят (*невестарник*, Софійська обл.). Залежно від призначення та розташування в генеральному плані будинку його називають *брашненик* коли там зберігається борошно) (Плевенська обл. та ін.), *пивниця* (Видинщина), *задник*, *задниця* (Північна Болгарія, Странджа) і т. д. У будинках Странджі подібну роль відіграє вузький коридор, що огинає одну, дві або навіть усі три сторони будинку (*стобор*).

З трьох основних житлових приміщень далі розвивається багаточастинна планувальна структура традиційного житла з побудовою двох і більше *соб*, *къщ*, тощо.

Важливим елементом у розподілі сільського житла як за функціональністю, так і з точки зору архітектурно-декоративного оформлення є відкритий у двір критий простір перед будинком (*пруст, одър, сайвант, отвод, сундурма*, тощо). Характерним для нього є те, що з одного боку є відкрита частина житла, а з іншого – закрите продовження дворового простору. Влітку на ньому проводиться ряд господарських робіт і передаються деякі функції кімнати з каміном. Відкритий у двір простір завжди знаходиться на фасадній стороні будинку, він у різному ступені декоративний і визначає загальний архітектурний вигляд житла.

Для будівництва будинків використовувалися місцеві матеріали, що створює регіональну специфіку в житловій архітектурі. Переважаючими матеріалами для будівництва гірських будинків є камінь і дерево, а для рівнинних – ґрунт і солома. Рівнинні будинки спочатку покривали житньою соломою, а десь очеретом (Добруджа, Врачанщина та ін.). У ХІХ столітті як широко розповсюджений покрівельний матеріал продовжувала використовуватися одножолобна черепиця (циганка, турецька черепиця). Будинки в гірських районах покриті буковою черепицею (Тетевенський район) і кам'яними плитами.

На болгарських землях у ХІХ столітті існували різні регіональні форми традиційного будинку з характерною етнографічною та архітектурною специфікою. Ареали їх розповсюдження не є суворо обмеженими і спостерігається деяке зміщення типів житла в сусідніх районах. В основі визначення лежить наявність тієї чи іншої форми, що переважає на певній території. Найбільш детально вивчені такі типи будинків: земляний, шопський, добруджанський, середньоболгарський, розлогський, родопський, фракійський, странджанський та пловдивського відродження.

Земляний будинок (*бурдей, бурдел, къща узем*) — одна з найдавніших і відносно примітивних форм житла, поширена на Дунайській рівнині та в Добруджі. У таких жили майже до кінця 19 століття, а потім їх використовували як господарські споруди. До визволення Болгарії (1878) у

деяких населених пунктах Північно-Західної Болгарії землянки становили близько 60% житлових будинків. Згідно письмових та археологічних даних така форма житла існувала з глибокої давнини. Факторами його стійкого існування є природні умови (лесові ґрунти та кліматичні умови) на Дунайській рівнині та легкий спосіб будівництва.

Шопската къща (шопська хата) поширена в етнографічному ареалі так званих шопів, залежно від рельєфу, на якій вона збудована, може бути цокольною або складатися з цокольного та житлового поверху. До кінця ХІХ століття цей тип будинків був переважно двочастинним, а у представників заможніших станів — тричастинним.

Добруджанська форма була поширена в Північно-Східній Болгарії та Добруджі. Найчастіше це низька цокольна забудова, а в окремих районах Добруджі (вздовж узбережжя Чорного моря) та серед багатших мешканців є цокольний і житловий поверх. У ХІХ столітті найпоширенішим було дводільне житло. На початку ХХ століття в районі існувала і так звана *чамурена къща* зі стінами, обштукатуреними глиною.

Центральноболгарський будинок поширений на досить значних територіях і включає будинки регіонів Стара Планина та Средна Гора. Поширений у Центральній та Східній Старій Планині, у Середногор'ї та прилеглих до нього рівнинах на південь до Пазарджика, Пловдива, Старої Загори та Слівена. Через різницю природних умов у місцях поширення він дуже різноманітний за поверховістю, зовнішнім архітектурним та планувальним рішенням. Головною ознакою, що виділяє його, є асиметрія, тобто він відноситься до житлових форм з асиметричним розподілом, що знайшло відображення і у зовнішньому вигляді. Середньоболгарський будинок – це рівнинний, гірський і напівгірський будинок. В ареалі його поширення виділяють кілька житлових типів, серед яких найхарактернішими є будинки Тетевен, Трявна та Жеравна в Центральній та Східній Старій Планині, та Копрівштицький будинок.

Разложський будинок (*Разложката къща*) поширений в деяких районах Західних Родоп, в долині Разлог до південних схилів Ріли і в деяких поселеннях на горах Пірін. Залежно від рельєфу, багато будинків мають цокольний поверх, який використовується для господарських цілей. Найбільш типовими для будинку Разлог є кілька приміщень, які не зустрічаються в жодній іншій житловій формі. Перед приміщенням є відкритий простір (*потон*), відкритий у двір. З нього ви потрапляєте в невелике перехідне приміщення (*боария*), за яким є витягнутий простір (*брашеник, месилня*). *Потон* продовжується відкритою терасою (*колиба*), яка використовується для сушіння тютюну, тощо. Найбагатші міські будинки разложької регіональної форми розташовані переважно в Банско.

Родопська хата, поширена в районі Родоп, є типовим представником гірського житла. Відноситься до найбільш розвинених форм житла на територіях, населених болгарами в XIX ст. Багато збережених екземплярів знайдено в Середніх Родопах (Смолян і Широка Лака) та на південному заході – Мельник, Костур, Загора, Охрид, Галичник та ін. Однією з характерних рис родопської хати є її багатоповерхність. Через мізерну гірську місцевість, на якій вона побудована, вона завжди має високий цокольний і житловий поверхи, а часто має два поверхи. Композиційна структура родопської хати різноманітна. У житлових поверхах, окрім основних кімнат – будинку та кількох кімнат, – є приміщення з представницькими функціями, характерними лише для родопських будинків. Це одна-дві кімнати (куточки), використовувані для прийому гостей, і невеликий еркер (лавка), часто декорований.

Родопський будинок, поширений в районі Родоп, є типовим представником гірського житла. Багато збережених екземплярів знайдено в Середніх Родопах (Смолян і Широка Лака) та на південному заході – Мельник, Костур, Загора, Охрид, Галичник та ін. Однією з характерних рис родопського будинку є його багатоповерхність. Через бідну на зручний для будівництва простір гірську місцевість, на якій вона побудована, вона завжди має високий

цокольний і житловий поверхи, а часто має крім цокольного два поверхи. Композиційна структура родопської хати різноманітна. У житлових поверхах, окрім основних кімнат – *кощи* та кількох *соб*, – є приміщення з представницькими функціями, характерними лише для родопських будинків. Це одна-дві кімнати (*кьошкоче*), використовувані для прийому гостей, і невеликий еркер (*пейка*), часто декорований.

Фракійський тип будинку поширений у Фракійській низовині на схід від Пловдива майже до Странджі та між Средною Горою та Родопами. Це рівнинний будинок, який являє собою низьку одноповерхову будівлю. Найпоширенішим є житло з двох частин, яке також має і два осередки вогню. Перед приміщенням є відкритий простір, закритий у двір (*сайван*, *сулдурма*).

Новий тип будинків з'явився у епоху Відродження (з кінця XVIII століття до 1878 р.) в ряді міст і сіл на основі регіональних форм традиційного сільського житла, але з подальшим їх розвитком і збагаченням. Відбувався цей процес в Трявні, Тетевені, Копривштиці, Разлогі, Банско та ін. Серед найбільш розвинених архітектурних зразків виділяється пловдивський будинок. Поширений у Пловдиві, Копривштиці, Карлові, Самокові та інших і є домом для заможних верств населення. Будинок багатопверховий з підвалом, першим поверхом та одним або двома житловими поверхами, які зазвичай рівномірно розподілені. Характерним для пловдивського будинку є багате і різноманітне декоративне планування. Такі будинки носять назву *възрожденска къща*[14;15].

Найбільш відомими та найкраще збереженими є саме будинки того типу, який з'явився у епоху Відродження - *възрожденски къщи*. У Болгарії є міста з добре збереженою архітектурою тієї епохи – історична частина міста Пловдив, гірські міста Трявна, Котел, Сопот, Копривщица, Олена, стара болгарська столиця Велико Търново та інші. Такі будинки мають й значну популярність – багато хто бажає жити саме у такому будинку, тож автентичні будівлі реставрують та використовують як постійне житло або ж віддають у оренду. Нові будинки у Болгарії також іноді будують саме в такому стилі. Середня

вартість автентичного відреставрованого будинку в Болгарії становить приблизно 100000 €[16].

Болгарська архітектура є цікавою, унікальною та різноманітною, має багато різних регіональних форм, які часто сильно відрізняються одна від одної, хоча і мають спільні риси. Завдяки цьому, а також високому ступеню збереженості даний вид матеріальних ресурсів має вагоме значення у туристичній сфері країни та володіє високим потенціалом для подальшого розвитку. Можливість не лише побачити, а й відвідати або навіть пожити у автентичному будинку епохи Відродження є цікавинкою для багатьох туристів та слугує однією з конкурентних переваг Болгарії як туристичної країни.

Культові місця та споруди, які відображають конфесійну приналежність основної частини етносу. Християнство є найбільш поширеною релігією в Болгарії. Більшість болгар – православні християни. Про це згадується навіть у конституції – стаття 13 говорить, що традиційною релігією в Республіці Болгарія є православ'я східного обряду[17]. Відповідно, найбільш поширеним типом культових споруд в країні є православні церкви.

Церковне містобудування на території Болгарії бере свої початки ще з часів Візантії, якій колись належали її території. Більшість церков, збудованих у той період, не збереглися, однак деякі з них існують і сьогодні, продовжуючи виконувати свою функцію. Найвідомішими з них є церква «Света Софія» і ротонда «Свети Георги». Обидві розташовані у болгарській столиці – Софії, хоча збудовані були ще тоді, коли там стояло античне місто Сердика.

«Света Софія» - ранньохристиянська церква, яка, як вважається, була побудована у середині V століття. Збудована у візантійському стилі, являє собою базиліку. Була кафедральним храмом міста, яке згодом отримало своє ім'я на честь неї[18].

«Свети Георги» - православний храм, побудований в пізній античності в архітектурній формі ротонди, в Софії. Розташований на рівні на кілька метрів нижче сучасних вулиць Софії. Вважається найдавнішою збереженою

будівлею міста, вона була побудована на початку IV століття, не пізніше часу, коли Софія була резиденцією імператорів Галерія та Костянтина Великого. У храмі щоденно ведеться православне богослужіння давньою богослужбовою мовою православних слов'ян - староболгарською, а співи виконуються характерним для стародавньої православної церкви - східним церковним співом, відомим як болгарський і візантійський[19].

З приходом у Болгарію болгар та заснування ними Першого Болгарського царства у 681 році будівництво церков на деякий час було припинено, і поновилося вже після хрещення Болгарії у 864 році. В епоху Першого та Другого Болгарського царства у болгар виникла власна архітектурна школа. Одним з найвідоміших її прикладів є церква «Свети Димитър Солунски».

«Свети Димитър Солунски» - болгарська церква в місті Велико Тирново, столиці Другого Болгарського царства. Є відомою пам'яткою Тирновської художньої школи. Саме у ній було короновано перших правителів Асенової династії, якими були Петър, Асен і Калоян. Наприкінці XVII або на початку XVIII століття, при церкві був заснований монастир. Сьогодні церква не є діючою, вона оголошена пам'ятником культури[20].

У 1392 році Болгарія потрапила під османське панування. Це був період національного та релігійного гноблення болгар, що відбилося і на церковному будівництві. Османська імперія, яка була мусульманською, всяко обмежувала права християн та будівництво храмів. Для отримання дозволу на будівництво нової церкви треба було давати хабаря місцевій адміністрації, а починаючи з VXIII століття для цього був необхідний дозвіл самого султана. Окрім потреби у дозволі, існували обмеження у висоті будівлі та її розмірах. Тому зазвичай храми будували із дерева, вони були низенькими і вкопаними в землю, а рідкісні муровані церкви були невеликими і мали доволі примітивне планування. Однією з таких церков є «Свети Спас».

«Възнесение Господне», або ж «Свети Спас» - пізньосередньовічна православна церква в Несебрі, Болгарія. Була побудована в 1609 році на кошти багатого жителя Несебра. Являє собою однефну та одноапсидну церкву

довжиною 11,7 м і шириною 5,7 м. Колись вузький і довгий притвор проходив через всю північну частину і з ним ширина церкви становила 9,8 м. Дерев'яний солом'яний дах не має внутрішньої обшивки. Східний фасад був наполовину вкопаний у землю[21].

У 1878 році згідно умов Сан-Стефанського мирного договору Болгарія звільняється від османського панування. Утворюється Третє Болгарське царство. Відбулося значне духовне піднесення, а всі обмеження, які існували у часи турецького панування перестали діяти, що не могло не відбитися на будівництві культових споруд. Найвизначнішою пам'яткою тієї епохи є храм – пам'ятник Свети Александър Невски.

Свети Александър Невски - православний храм-пам'ятник в неовізантійському стилі, розташований у Софії. Церква була побудована в період 1882 - 1912 років і в 1955 році була оголошена пам'яткою культури національного значення. Навколо собору розташований однойменний сквер. Вважається найбільшою православною церквою на Балканському півострові. Побудована як пам'ятник світлому подвигу визволення, в якому кров визволителів злилася з кров'ю звільнених. Для будівництва церкви збиралися добровільні внески. Загальна сума зібраних грошей становила 1 900 000 левів[22].

В країні збереглися культові споруди багатьох епох, та навіть ті, які було збудовано ще в античну епоху. Храми та монастирі Болгарії відображають не лише конфесійну приналежність болгар, а й довгу та складну історію країни. Вони є найрізноманітнішими – від невеличких церков епохи турецького панування до найбільшого на Балканах храму – пам'ятника Свети Александър Невски. Їхня цікавість та різноманіття приваблюють багатьох туристів, роблячи культові споруди важливою частиною етнографічних ресурсів Болгарії.

В Болгарії наявні цікаві кладовища та стародавні некрополі, що можуть слугувати ресурсами у туризмі. Такий вид пам'яток цікавить не всіх, але може становити інтерес для певних груп туристів.

Місця поховання з надгробними спорудами. Болгари є православними християнами, тож поховання в країні відбуваються згідно канонів православної церкви з покладанням покійника у труну, яку закопують в землю. Також доволі часто здійснюють кремацію. На місці поховання встановлюють могильну плиту або хрест.

Деякі кладовища Болгарії є доволі відомими. Найвідомішими є кладовище у Велико Тирново і Центральне софійське кладовище. Окрім цього, в країні збереглося більше десяти стародавніх некрополів, найвідомішим з яких є некрополь у Долині фракійських володарів.

Центральне софійське кладовище (Централните софийски гробища) є найбільшим кладовищем Софії, столиці Болгарії. Знаходиться в районі Орландівців, у північній частині міста. Нею користуються різні релігійні групи, а на її території є кілька різних храмів – православна церква Успіння, католицька каплиця Святого Франциска, вірменська церква, єврейська синагога та інші. Тут поховано багато визначних особистостей – військовий діяч Георги Вазов, поет Пенчо Славейков, генерал піхоти, Визволитель Македонії Георги Тодоров, український учений Михайло Драгоманов, революціонер Стефан Стамболов, письменник Димитър Талев[27].

Дуранкуласький некрополь (Дуранкулашкият праисторически некропол) є одним із найбільших некрополів у Південно-Східній Європі. У ньому ще й досі є недосліджені сектори, де очікується виявлення інших поховань. Як і Варненський некрополь, тут виявлені поховання із золотими прикрасами. Хронологічно золоті знахідки з Дуранкулака є більш ранніми, ніж у Варненському некрополі, тому воно вважається найдавнішим обробленим золотом у Європі. Результати археологічних досліджень дають різноманітні відомості про поховальні обряди, ритуали та соціальну структуру доісторичних суспільств Добруджі[28].

Традиційний народний одяг і взуття. Болгарський традиційний костюм - *Българската традиционна носия* - загальна назва національного одягу болгар від епохи Відродження до середини ХХ століття. Він відображає специфіку,

традиційну культуру та побут болгарського народу. На думку етнографів, його походження переважно слов'янське, але є сліди одягу фракійців і праболгар, а також одягу народів, з якими контактували болгари – турків, греків, албанців, волохів.

Народний костюм за своєю природою є повсякденним робочим одягом, який через художнє оздоблення набуває святкового вигляду. Його відрізняє виняткова практичність у роботі, традиційних обрядах чи святах. болгарські національні костюми бувають чоловічими і жіночими, святковими і повсякденними, і в кожній з болгарських етнографічних областей вони вирізняються своєю специфікою та своєрідністю.

Жіночий костюм. За типом верхнього одягу розрізняють чотири типи жіночого костюма: *однопрестилчен* — Поширений у Західних Родопах, на східних схилах Піріна та в південних частинах Ріли; *двупрестилчен* — Поширений на Дунайській рівнині та північних схилах Балканських гір; *сукманен* - в центральних гірських районах і у Фракії; *саян* - в південно-західній Болгарії і в крайніх районах сьогоднішньої південної Болгарії.

Еднопрестилчена носия. Поверх сорочки, в нижній частині тіла, нагортають фартух, кінці якого розходяться на талії з однієї зі сторін - лівої або задньої, а при ходьбі видно сорочку знизу. Під сорочку цього костюма замість *шалвар* одягають білі лляні штани. Фартух має точно такий же вигляд і оздоблення, як і широкий фартух, який використовується в саїчному костюмі.

Двупрестилчена носия. Полягає в тому, що на сорочці спереду і ззаду застібається по одному фартуху. Вони різні за розміром, формою і кольором і мають різні назви. Верхню частину тіла, в залежності від температури, можна носити з коротким або довгим одягом, з рукавами або без рукавів. Крім того, в залежності від місцевості є відмінності, переважно на задніх фартухах, які на заході короткі й сильно зібрані, оскільки складаються з тканини довжиною до 15 ліктів. На схід задній фартух збільшується в довжину, набір зменшується і зникає, а в довжину досягає подола сорочки, щиколоток і стає абсолютно гладким і підтягнутим. Частина верхнього чоловічого та жіночого одягу в

області двофартухового одягу однакова за кольором, кроєм і назвою. Якщо і є якась різниця, то вона незначна і полягає в більшій прикрасі жіночого одягу. Коротка або нижній кожух також однаковий. Двофартуховий жіночий одяг багатий на вишивку переважно на сорочках.

Сукманена носия. Це щільний темний вовняний одяг із закритим тунікоподібним кроєм, як сорочка. Найчастіше сукня без рукавів, але зустрічаються також з довгим рукавом (Средногорсько) та рукавами до ліктя (Іхтиманско-Самоковско). У рідкісних випадках зустрічаються літні сукні з білої конопляної або бавовняної тканини (Транско, Малко Тирново, Александруполі). Типовий крій сукмана такий же, як і крій сорочки. При ширшій тканині її клини досягають області талії, вона навіть ще більше звужується зі складкою. На деяких ділянках пахвові розширення роблять окремим відрізом від тканини. Крій сукмана, як і всього старшого одягу болгар, відповідає ширині тканини. Для сукмана характерно також те, що на ньому зосереджено оздоблення одягу. Це досягається переважно переплетенням або пришиванням кольорових тканин на спідниці чи рукави. Оздоблення спідниць багате плетеними різнокольоровими зав'язками, косами, а згодом різноманітними косами, косами чи мереживом. Характерним для таких костюмів є наявність лише переднього фартуха (*прегач, фуста*). Він барвистий, зазвичай різко окреслений на чорному тлі сукні, червоний, зелений, жовтий, навіть білий. У деяких випадках його різноманітність доповнює вишивка. Поясний костюм також характеризується поясом довжиною 20-25 см і широкою вовняною тканиною, зазвичай червоного, оранжевого або темно-синього кольору. Він плавно і щільно обвивається кілька разів навколо тіла.

Риза. Сорочка має два різних варіанти крою. Найпоширенішим є прямий (тунікоподібний) крій, що зустрічається у всіх видах одягу. Він завжди довгий до литок, з довгими, широкими і відкритими на кінцях рукавами і найчастіше багато прикрашений вишивкою на спідницях, пахвових западинах і рукавах. Більш обмежене поширення має *бърчанката риза*, відома лише в Північній Болгарії і в костюмі двофартухового типу.

Забраждане. Суттєвою відмінністю заміжніх жінок було *забраждане*. Рушник повністю покриває волосся або залишає видимими обмежені його частини. Найпоширенішим є просте, яке виготовляється з білої або кольорової *забрадки* з широкої квадратної тонкої тканини, складеної по діагоналі. Середина з трьох утворених таким чином піків обвиває коси, а бічні, проколоті під ними, піднімають і зав'язують один до одного на маківці.

Накичване. Прикрашання голови у дівчат і молодих жінок зазвичай виконується садовими і польовими квітами, заправленими за вуха. Якщо квітка закрита, її заправляють під зав'язані кінці хустки. Часто любили прикрашати голову пташиним пір'ям – півнячим або *гривицею* (завитими перами) з качиноного або звичайного курячого пір'я, пофарбованими в червоний, зелений та інші. Більші пір'їни зазвичай заправляються з боків або на потилиці кінчиками догори. Прикраси з такого пір'я, пришиті до суконної смужки поперек чола, називають *крондилом*. Для більш урочистих випадків використовуються пір'я павича.

Чоловічий костюм. За кольором і кроєм верхнього одягу чоловічий костюм буває *белодрешен*, більш старовинний, та *чернодрешен*, який з'явився в епоху Відродження.

Белодрешна носія. Штани мають вузькі штанини, які щільно обтягують до верху. Верхня частина не збирається при затягуванні навколо тіла, хоча це робиться за допомогою *гащника* (ремінець або шнурок), вшитих навмисне на краю одягу (*учкур*). Верхня частина штанів неглибока і з укороченим передом, внаслідок чого одяг обтягується ззаду на талії, і спереду, внизу живота. Цей тип штанів називається *беневреци* або *чешири*. Верхня частина не так щільно прилягає до тіла, а розширюється за рахунок додавання бічних клинів. При цьому вона довша, проходить по талії, а в деяких випадках навіть доходить до колін. Пояс застібається туго, акуратно згортається навколо талії, часто застібається вузьким ремінцем. Оскільки перед беневетів низько зав'язаний, сорочка видно на животі між талією і беневетом. Верхній одяг може бути без

рукавів або з рукавами довжиною до ліктя. У деяких місцях *ментето*, *долактанката* або *дорамчето* пофарбовані в темно-синій або чорний колір.

Чернодрешна носия. Штани мають дуже широкий крій від колін вгору, а від колін до щиколоток штанини щільно прилягають до ніг. Ширина вгорі досягається більшою кількістю клинів або квадратних вставок. Таким чином виходить одяг, який не має спеціального переду чи заду, і може бути одягнений так, як заманеться. Кріплення до тулуба здійснюється за допомогою шнурка або ремінця, зав'язаного в спеціальний підгин по верхньому краю – *учкур*, *въркузун*. Таким чином, одяг збирається в багато складок і набуває характерного вигляду штанів, низ яких більш-менш звисає спереду, ззаду або між ногами. Такий одяг називається *потури*, *чешири*, *шалвари*, *гащи*[44].

Цървули/опинци. Найбільш поширеним типом взуття були *цървули*. Вони були особливо поширені до індустріалізації болгарського суспільства. Це взуття без підошви, зшите зі свинячої або телячої шкіри, з довгими шкіряними зав'язками, які обмотуються навколо гомілки. Вони мають характерну рогову форму. Різниця між жіночими та чоловічими моделями практично немає[44].

2.3. Нематеріальні етнографічні ресурси

До нематеріальних етнографічних ресурсів належать національна кухня, народні звичаї і традиції, фестивалі, свята, обряди і ритуали, фольклор, традиційні ремесла та промисли, народна медицина й інші надбання національної культури.

Болгарська культура в тому вигляді, в якому ми її знаємо, формувалася протягом тисячоліть. У ній відбилася уся довга історія країни та народів, які її населяли – фракійців, візантійців, стародавніх слов'ян та болгар та специфічні менталітет і світогляд болгарського народу. Болгарська культура є частиною європейської культури і особливо культури Балкан, та має спільні риси з культурою сусідніх країн, але водночас вона є цілком самобутньою та неповторною.

Національна кухня. Рецепти болгарської кухні склалися протягом століть. Її техніки та методи приготування часто являють собою синтез європейських та азійських кухонь. Утворилася болгарська кухня унаслідок злиття кухонь фракійців, слов'ян і праболгар. На її формування впливали такі фактори як географічне положення, соціально-економічний розвиток, релігія, сільське господарство, сезонність, матеріально-технічні умови тощо.

Однією з характерних особливостей болгарської кухні є те, що більшість продуктів в одній страві готуються одночасно. Особливо це стосується випічки. Ще одна характерна особливість - включення багатьох свіжих або консервованих овочів, які обробляються одночасно з м'ясом. Сильнішим у порівнянні з іншими кухнями є використання гострих спецій, таких як цибуля, часник, червоний і чорний перець, запашний перець і лавровий лист. Часто використовуються сильні аромати та ароматні поєднання з м'ятою, базиліком, розмарином, пажитником (іноді неприйнятні для смаків споживачів що походять з-за меж регіону).

Найпоширенішими стравами болгарської кухні є тушкована свинина з квасолею, болгарський суп (чорба) з квасолі по-монастирськи, шопський салат — болгарський національний салат зі свіжих помідорів і огірків, зверху посипаних дрібно натертою бринзою, бринза по-шопськи, запечена в глиняному горщику, бринза з нарізаними помідорами і солодким перцем, таратор — холодний літній суп з розведеного квашеного молока з дрібно нарізаними огірками, натертими горіхами і часником, кашкавал — овечий сир, лунканка — плоска твердокопчена ковбаса, пастарма — в'ялене козяче м'ясо, лютениця — гострий соус із солодкого перцю, гювеч — баранина, тушкована з овочами, кебаб — телятина в томатному соусі, баниця — листковий пиріг із бринзою та чушка бюрек — болгарський перець, фарширований бринзою та запечений в клярі, який подається з айраном[31].

Болгарська кухня дуже смачна й різноманітна. Завдяки цьому вона має значну популярність серед туристів і слугує одним з найважливіших етнографічних ресурсів.

Свята. Болгарський календар має велику різноманітність свят, звичаїв і обрядів. У них відображається багатство болгарської народної культури, що поєднує давні традиції та вірування з надбаннями сучасності. Різноманітні звичаї втілюють цікавий зв'язок між суспільними відносинами в минулому, міфологічними образами та географічними об'єктами. Більшість свят пов'язана з працею болгар. Проводяться різноманітні обряди на родючість і хороший урожай, на здоров'я свійських тварин і на благополуччя сім'ї. Багато свят пов'язані з православ'ям. Цікавим є зв'язок язичницьких вірувань народу з християнством, які поєднуються у так зване побутове християнство.

Більшість свят пов'язані із періодами зимового та літнього сонцестояння та весняного рівнодення. Проте під час осіннього рівнодення також є свята. Зимові свята та звичаї в основному пов'язані з ворожіннями та передбаченнями про майбутній господарський рік та здоров'я і благополуччя всієї родини. Інші обряди того часу були спрямовані на вплив на майбутнє. З настанням весни проводили дійства покликані забезпечити сприятливі умови для посівів і гарного врожаю. У цей же період проводяться ритуали, пов'язані з очікуваннями молодих людей на щасливе сімейне життя. Після посіву сільськогосподарських культур влітку проводились обряди для захисту врожаю від стихійних лих, таких як град, посуха, пожежа тощо. Насамкінець, обряди, які виконуються восени, висловлюють подяку предкам і силам природи за надану допомогу та добрий рік урожаю.

Болгарські звичаї є ключовим елементом народної культурної традиції і допомогли зберегти болгарський дух у перипетії часу.

Етнографічні дослідження показують, що в Болгарії існує понад 10 000 обрядів, пов'язаних зі святами [34].

Частина болгарських народних свят подібна до європейських. Переважно це загальнохристиянські свята – Благовіщення, Великдень, дні на честь святих. Не християнським, але подібним до українського святом є Русалска седмица – болгарський варіант Русальної неділі. Однак деякі болгарські свята є

виключно болгарськими і не святкуються більше ніде. Прикладом цього є Вовчі свята.

Вовчі свята (Вълчи празници, Вълчляци, Вучляци, Дзверини дни, Вълча Богородица) у болгарській народній міфології - період у 3, 5, 7, 9 або 10 днів (залежно від регіону), який вшановують на честь вовків. У календарі цей період найчастіше пов'язаний з осінньо-зимовим періодом (листопад-грудень). У цей період виконується ряд ритуальних дій та дотримується ряд заборон для захисту людей і худоби від вовків. У ці свята ім'я вовка табу – воно не вимовляється. Заборони, які дотримуються, здебільшого стосуються жіночої роботи по дому – вони не повинні працювати з шерстю, з гострими предметами (ніж, ножиці, голка), оскільки їх прирівнюють до вовчих зубів. Ножиці не розкриваються, щоб зімкнути щелепи вовка. Напередодні свята їх міцно зав'язують і ховають, щоб їх випадково не виявила дитина, яка може їх відкрити. Це також стосується складних ножів і всіх подібних предметів. Вважається, що в цей період не слід шити одяг (особливо чоловічий), тому що того, хто носить такий одяг, з'їдять вовки [35].

Народні звичаї і традиції. Болгарські звичаї та традиції – важлива частина болгарської культури, обрядові дії, що повторюються з року в рік. Вони пов'язані з вшануванням бога, мучеників, національних героїв, зі здоров'ям людей та з проганянням злих духів. Багато болгарських традицій з'явилися як наслідок поєднання язичницького та християнського уявлень про світ і космос. Болгарські традиції яскраві та неповторні; чудовими прикладами є кукери та нестинарські танці.

Кукери, яких ще називають чауши, бабугери, станчинари, дервиши, старци, сурати, бабари, бабри, суровари, калогерос, кьопек бей або джамалари – чоловіки у характерних шкіряних або дерев'яних масках та кудлатих костюмах, обвішаних дзвонами, які виконують традиційні ритуали. Метою даного дійства є прогнання злих духів[36].

Нестинарство, нестинарські танці – один із найяскравіших болгарських звичаїв. Пов'язаний з культом святих Констянтина і Єлени. У день свята (ніч

з 3 на 4 червня за старим стилем) нестинари відвідують каплицю св. Костянтина і Олени, де вдихають кадильний дим і моляться перед іконами. Вийшовши звідти, ідуть до місця дійства, де довго слухають постійне биття барабана, щоб упасти в транс. Потім, танцюючи, вони підходять до заздалегідь підготовленого жару з багаття, заходять в нього і босоніж танцюють там. У 2009 році ритуал був включений до Списку нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО та до Національного представницького списку нематеріальної культурної спадщини «Живі людські скарби – Болгарія» [37].

Завдяки яскравій національній культурі нематеріальні етнографічні ресурси Болгарії багаті та різноманітні. Смачна кухня, цікаві свята, велелюдні фестивалі, видовищні ритуали є не лише неповторним культурним надбанням країни, а й важливою складовою туристичних ресурсів, що приваблюють до Болгарії потоки туристів.

Розділ III. ВИКОРИСТАННЯ ЕТНОГРАФІЧНИХ РЕСУРСІВ БОЛГАРСЬКОГО НАРОДУ В ТУРИЗМІ У БОЛГАРІЇ

3.1. Етнографічні музеї та скансени

В умовах ХХІ століття яскрава і цікава культура слугує не лише показником духовного багатства народу, а й приносить значні доходи завдяки туризму, якщо належним чином її використати. У світі існує немало країн, які дійсно так роблять і отримують завдяки цьому гарні прибутки. Прикладом такої країни може слугувати Болгарія – країна з багатими та різноманітними етнографічними ресурсами для туризму. Це стосується як матеріальних, так і нематеріальних етнографічних ресурсів. Довга історія та багата культура слугують не лише окрасою країни, а й джерелом для наповнення державного бюджету. Тому є сенс проаналізувати сильні сторони болгарських етнографічних ресурсів та способів їх використання.

Матеріальну і духовну спадщину болгарського народу комплектують, зберігають, вивчають, експонують та популяризують етнографічні музеї. У Болгарії є чимало етнографічних музеїв – 31 етнографічний музей для країни з населенням 6,927 млн осіб це доволі значна кількість. Вони дозволяють ознайомитися з життям і побутом населення Болгарії різних регіонів та історичних епох, починаючи з кам'яного віку. Розміщені переважно у автентичних будівлях, що збереглися з минулих часів, багаті та різноманітні етнографічні музеї Болгарії становлять важливий етнографічний ресурс[26].

Неолитні жилища (Стара Загора). Музей створений у 1979 році. У ньому можна побачити 2 житла доби неоліту в м. Стара Загора. Це один із сотні національних туристичних об'єктів. Житла являють собою двоповерхові будинки з димоходом і трьома окремими кімнатами довжиною 10 м, шириною 5,60 м і висотою не менше 7 м. Вони зроблені з дерев'яних кілків, переплетених тоншими прутами, оштукатурені сумішшю глини та соломи та з солом'яною покрівлею. Кожна з кімнат мала свій камін і спальню. У музеї представлені залишки двох будинків разом з їх повним інвентарем – хлібні печі, ручні млини для розмелювання зерна, керамічний посуд тощо. Також тут

діє постійна експозиція «Доісторичне мистецтво в Старій Загорі». За даними фахівців обласного історичного музею-Стара Загора, житла датуються VI тисячоліттям до нашої ери. і є найкраще збереженими та найбагатшими на інвентар у Європі [23].

Етнографічний музей міста Бургас входить до складу Регіонального історичного музею – Бургас. Експозиція розташована у так званому «Будинку Бракалова», збудованому у 1873 році для видатного громадського діяча та міського голови Бургаса Димитра Бракалова. На першому поверсі будівлі представлений інтер'єр бургаського міського будинку XIX століття і жіноча мода цього періоду. Зона вестибюля використовується для організації тимчасових виставок. На другому поверсі – колекція традиційних болгарських костюмів усіх етнографічних груп Бургаського регіону – рупци, тронки, загорци, планинци, алиани та болгарські іммігранти з територій нинішньої Греції та Туреччини). Показані обрядові костюми та прикраси XIX ст., пов'язані з обрядовими звичаями та народними святами, характерними для Бургаса, а також автентичні весільні костюми з села Зідарово[24].

Добруджанська къща - музей в Алфатарі. Будинок, у якому розташований музей, збудований у 1893 р., з 1984 р. є туристичним об'єктом. Одноповерхова будівля з низьким цокольным та одним житловим поверхом. У будинку чотири кімнати: кімната з каміном (*къща*), кімната для прийому гостей і сну (*соба*), *одая* і *горняк*. Упорядкована етнографічна експозиція представляє добруджанське житло в період з кінця XIX до середини XX ст. Це центр демонстрації автентичного добруджанського фольклору та звичаїв. В кімнатах представлені традиційні тканини, вовняні килими, справжні рушники та вишиті подушки. У кімнаті з каміном розташовуються всі речі домашнього побуту тодішньої господині: *паниця, сахани, тигани, тасове, ноцва, пакода за хляба, гърнета, тави, менци за вода*. У верхній частині, вздовж стін прямо на підлозі, стоять банки, оцтові миски, горщики для масла меду, сирники. До стін прибиті дерев'яні гачки, на які розвішують чоловічий і жіночий одяг, сумки, пряжу. *Пишник* представляє життя родини в літні дні. У ньому печеться

хліб, який їсть родина. У кімнаті *одая* показано інтер'єр традиційного будинку 30-40-х років ХХ ст. Потім у сільську оселю входять елементи міського інтер'єру: ліжка і столи з точеними деталями, комоди, вертушки, туалетні столики з красивими дзеркалами, стільці з високими і вигнутими спинками, невеликі, але вишукані предмети декору, оригінальні тканини та трикотаж. Тут також представлена експозиція виноградарства та виноробства з типовими знаряддями та знаряддями для обробки землі, ємностями для збирання винограду та зберігання вина[25].

Скансени, або музеї національної архітектури та побуту. Кількість скансенів, або ж музеїв під відкритим небом, як їх називають у Болгарії, не є значною – станом на сьогодні у країні діють лише два. Це дозволяє розглянути кожен з них окремо.

Регіональний етнографічний музей під відкритим небом «Етьър» — музей національної архітектури та побуту, розташований в Етьърському районі міста Габрово. У музеї представлена реконструкція болгарського побуту, культури та ремесел. Це перший музей такого роду в Болгарії. Відкритий 7 вересня 1964 р. Музей розташований за 8 км на південь від основної частини Габрово. В Регіональному етнографічному музеї під відкритим небом «Етьър» знаходиться єдина колекція народного водного обладнання в Болгарії. Вона містить 10 експонатів і є однією з найбагатших і найкраще організованих технічних колекцій серед європейських музеїв під відкритим небом. Саме тому водяне колесо стало однією з емблем музею «Етьър». Найважливішою особливістю колекції є те, що всі предмети є повністю діючими, як і в минулому. У ремісничому кварталі представлено 16 зразків балканської архітектури, що розкривають самобутній талант будівельників Відродження. Його будівництво почалося в 1963 році під керівництвом і за проектом Лазаря Донкова. Спочатку було відновлено вже існуючий млин, а згодом побудовано інші ділянки. Розширення музею здійснюється трьома основними шляхами: реставрація предметів, знайдених на землі; передача оригінального обладнання та відтворення будівель за попередньо зробленими фотографіями.

Офіційно відкритий 7 вересня 1964 р. У 1967 р. оголошено національним етнографічним парком. У 1971 році оголошено пам'яткою культури. Входить до складу сотні національних туристичних об'єктів[12].

Музей під відкритим небом «Етьър» має значну популярність. У 2019 році його відвідали 226 070 осіб[38].

Архітектурно-етнографічний комплекс «Генгер» - це музей під відкритим небом у місті Айтос. Комплекс представляє собою етнографічну виставку під відкритим небом, що представляє найбільш характерні для Айтоського краю народні ремесла – гончарство, мідництво, пекарство та плетіння. Гончарство є традиційним ремеслом для Айтоського краю. За легендою, майстерність місцевих гончарів славилася на ринках Середземномор'я, а витонченість гончарних виробів Айтос порівнювали з стародавньою Троєю. Нащадок багатьох поколінь гончарів працює в гончарній майстерні комплексу Генгер. Збережено автентичні знаряддя праці, ручна обробка глини та колесо, на якому предки нинішнього майстра виготовляли глиняний посуд. Гості комплексу можуть побачити окремі етапи ручного гончарного виробництва та унікальні зразки гончарного ремесла. В майстра-мідника гості можуть побачити вишукано вигравірувані мідні посудини, підноси, кавові сервізи, високі чашки з антикварним виглядом та багато інших унікальних виробів мідного мистецтва, які формують інтер'єр. У комплексі " можна побачити твори мистецтва, на кожному з яких написаний почерк майстра. У його майстерні зберігся інтер'єр та інструменти, які використовувалися в ХІХ столітті. В якості атракціону гості можуть створити власну сувенірну роботу. У студії прикладного мистецтва сувеніри виготовляють вручну в різних техніках, на глині, дереві та тканині, з характерними елементами народного мистецтва та приділяють увагу вишитим і вишитим тканинам. Наявна і пекарня, у якій гостей комплексу зустрічають випеченим вручну хлібом, виготовленим за старовинною болгарською технологією. Тут готують хліб, пироги, баниці, караваї та паски. Збережена традиційна піч та приміщення для замішування та підйому тіста. Також у комплексі працюють кошикарі, у

роботах яких збереглися унікальна техніка ручної роботи та оригінальність, які поєднують традицію та сучасний стиль. Відтворений етнографічний будинок, який дає уявлення про життя та побут айтоської родини XVIII-XIX ст. Комплекс має та пропонує своїм гостям таверну-ресторан в автентичному старовинному стилі, де пропонують традиційні болгарські страви та напої. Окрім таверни, комплекс Генгер пропонує дегустацію та вибір вин на своїй виноробні, а про поціновувачів хорошої кави подбає кав'ярня, яка також оформлена у старовинному стилі[13].

За популярністю «Генгер» дещо поступається музею «Етьр», але він все ж є доволі відомим і відвідуваним. Так до прикладу в 2015 році доходи музею склали 315 тисяч левів, що в перерахунку становить 160 511 євро. Із усіх доходів комплексу найбільшу частку становили прибутки від ресторану – 196 тисяч лв. Доходи кав'ярні становили 91 тисячу левів, а від розташованого в комплексі готелю – 17 тисяч[39].

Розглянувши музеї національної архітектури та побуту Болгарії, можна підсумувати, що головною їх особливістю, яка робить їх особливо привабливими для туристів є те, що вони є живими – там можна не лише побачити збережені пам'ятки минулого, а і побачити їх у роботі, і ніби перенестися до тієї епохи, спостерігаючи роботу водяного млина або куштуючи свіжовипечений хліб. Саме така інтерактивність є тим ключем до успіху, який дозволить задовольнити вибагливих туристів XXI століття.

Одним із найкращих прикладів гарного використання етнографічних ресурсів є Регіональний етнографічний музей під відкритим небом «Етьр», у якому представлені зразки болгарської водяної техніки. Його вагомою перевагою є те, що музей є живим та інтерактивним - всі експоновані предмети є повністю діючими, як і в минулому. Можливість подивитися на справжній старовинний водяний млин у роботі є цікавою для багатьох туристів. Це вигідно вирізняє «Етьр» з поміж інших подібних музеїв, в тому числі і Національний музей народної архітектури та побуту України, який не має такої інтерактивності. Музейна колекція є однією з найбагатших і найкраще

організованих технічних колекцій серед європейських музеїв під відкритим небом. Завдяки цьому музей має значну популярність серед туристів, яку не втрачає навіть за умов пандемії – так у кризовому для туризму 2019 році музей відвідали 226 070 осіб.

Розповідаючи про приклади успішного використання етнографічних ресурсів, варто згадати й інший болгарський скансен - Архітектурно-етнографічний комплекс «Генгер». Він також має дуже великий ступінь інтерактивності – тут можна не лише побачити старовинні будинки та майстерні ремісників, а й побачити самих майстрів за роботою – до прикладу, там працює гончар, що є нащадком найстарішого гончаря околиці. В комплексі гості можуть скуштувати випечений там же за старовинними рецептами хліб або іншу традиційну випічку та смачно поїсти у таверні, оформленій у традиційному стилі. Разом із цікавим змістовим наповненням це робить музей популярним серед туристів та дозволяє йому щороку отримувати доходи у розмірі більше 150 000 євро.

3.2. Фестивалі та гастрономічний туризм

Фестивалі. Фестивалі та інші спеціальні етнографічні події є поширеним явищем у Болгарії. Так, згідно даних Міністерства культури Болгарії навіть у кризовому 2019 році було проведено близько 500 фольклорних фестивалів, ярмарків та фестивалів народної творчості[32]. Близько 15% з них є міжнародними, 30% - національні, 20% регіональні, решта - місцеві. Більшість з них з часом склалися з традиціями. Розповсюджені по всій території, в малих і великих містах, селах і місцевостях, вони рівномірно заповнюють болгарський культурний календар протягом року і дають можливість розширити активні туристичні сезони і створити нові привабливі туристичні напрямки. Найпопулярнішими серед них є: Національний фестиваль болгарського народного мистецтва «Копривщица», національний фольклорний собор «Рожен», Міжнародний фестиваль маскарадних ігор «Сурва», традиційний собор «Пирин пее» (Пирин співає), Міжнародний

конкурс волинки в селі Гела, Бургаський міжнародний фольклорний фестиваль і фестиваль народного костюма Жеравна[33].

Завдяки своїй значній кількості та різноманітності, а також тому, що вони проводяться по всій території країни упродовж цілого року, фестивалі мають значну популярність серед туристів, слугуючи одним з важливих етнографічних ресурсів.

Міжнародний фестиваль маскарадних ігор «Сурва» проводиться у місті Перник. Захід є найавторитетнішим у Болгарії та на Балканах проявом традиційних народних ігор та звичаїв з масками. Він популяризує збережені практики стародавніх ритуалів, що є частиною болгарської фольклорної традиції. У своїй конкурсній програмі фестиваль об'єднує живих носіїв цих практик, найбільш відомих як «сурвакари» та «кукери». Фестиваль організовується з 1966 року, а з 1985 року має статус міжнародного. У 1995 році Перник був прийнятий до складу Федерації європейських карнавальних міст, а з 2008 року захід проводиться щорічно. Найбільш видовищним і привабливим елементом у ньому є дводенний змагальний парад маскарадних колективів з країни та зарубіжжя. Традиційно у фестивалі беруть участь близько 7000 осіб у понад 100 колективах з усіх етнографічних регіонів Болгарії та гості з Європи, Азії та Африки. У 2015 році внесений до Репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини людства. У 2019 році фестиваль відвідали понад 250 000 відвідувачів[40].

Фестиваль народного одягу Жеравна. Традиційно захід відбувається на тиждень після Великої Божої Матері в парку Добромериця біля Жеравни і збирає тисячі людей щоб весело провести час, співати, грати та танцювати. У фестивалі беруть участь професійні ансамблі з різних етнографічних регіонів Болгарії. Особливістю фестивалю є умова для бажаючих – бути одягненим у народний костюм (автентичний, сценічний чи стилізований). У 2014 році фестиваль відвідало більше 15000 людей[41].

Фестиваль «Хоро край Пирина» присвячений найбільш популярному болгарському танцю – хоро. Він щорічно проводиться в місті Санданський,

розташованому біля крутих схилів Пірину. Дійство триває два дні, й в ньому бере участь багато танцювальних колективів, які представляють танці своїх регіонів. Незважаючи на те, що фестиваль почали проводити не так давно – у 2015 році, він є популярним не лише в Болгарії, а й за кордоном – до нього приєднуються й гості з Північної Македонії, Греції, тощо, тож фактично цей фестиваль є міжнародним. Основною його метою є збереження болгарських народних танців. [46]

Фестиваль «Рожен», або ж Събор на народното творчество и животновъдство – собор народної творчості та тваринництва, що має давню історію. Початок цьому був покладений у 1897 році, коли з ініціативи отця Ангела Інджова, священника села Соколовци, на полонинах Роженського перевалу зібралися родини, розділені тодішнім кордоном з Туреччиною. З часом такі збори стали традицією, а згодом – і собором національного рівня, відомим на всю Болгарію і навіть поза її межами. Сьогодні «Рожен» проводиться щорічно, і кожного разу його відвідують понад 250 000 людей, як з Болгарії, так і з-за кордону. Фестиваль проходить протягом трьох днів, і за цей час гості можуть побачити традиційний Національний фольклорний конкурс співаків, інструменталістів, народних танців, звичаїв та словесного фольклору, взяти участь у загальному Великому Роженському хоро і відвідати конкурс автентичних чоловічих, жіночих та дитячих костюмів. Пересувна музейна виставка «Дух Родоп» показує родопські традиції, звичаї та обряди. Родзинкою є виставка зі світлинами та архівними документами «Історія крізь три століття» про Роженський собор від його початку до сьогодення. У спеціалізованих виставках відвідувачі можуть побачити різні види овець, кіз, собак, великої рогатої худоби та буйволів, молочну та м'ясну їжу з ферм, сільськогосподарську техніку та обладнання. Представлені різноманітні види традиційних ремесел, місцеві традиційні страви та випічка. Також в програмі заходу – кінні атракціони, виступи нестинарів, народні гуляння, конкурси та видовищні вечірні концерти. Додаткового колориту додають історичні та етнічні інсценізації, а для найменших чекає багато розваг та справжні уроки

патріотизму у Галереї дитячої творчості. Для якісної організації заходу облаштовують окреме наметове містечко, буферні стоянки, маршрути громадського транспорту та спеціальну схему руху доріг. [47]

Болгарія – це країна, багата культура якої не припадає пиллом на полицях музеїв та архівів. Її можна не лише побачити на власні очі, а й почути, відчутти та навіть скуштувати на смак, тому що вона жива. Тут можна побачити як працює гончар у автентичній майстерні, крутиться водяний млин, якому вже сотні років, узяти участь в фольклорному фестивалі та скуштувати щойно випечений за старовинними рецептами хліб. Жива культура, інтерактивність – це ті переваги Болгарії, що роблять її успішною туристичною країною, те, чого поки що на жаль не вистачає в Україні, і що варто осмислити та за можливості перейняти.

Гастрономічний туризм, або ж гурме туризм, як його ще називають в Болгарії, добре розвинений в країні. Болгарська кухня багата й смачна, та має значні регіональні відмінності, що робить її дослідження ще цікавішим. Крім того, важливою перевагою гастрономічного туризму Болгарії є відносна дешевизна – ціни в країні відчутно нижчі від європейських. [48]

Найцікавішою формою гастрономічного туризму в Болгарії є гастрономічні тури. Вони зазвичай відбуваються протягом одного дня, хоча деякі включають в себе й ночівлю. Під час туру учасники можуть скуштувати місцеві делікатеси та дізнатись про історію їх створення, дізнатися як їх готують сьогодні і навіть пройти майстер-клас, тощо. Окрім того, деякі з них не є виключно гастрономічними – туристам проводять екскурсії по найцікавіших природних та культурних пам'ятках краю, розповідають про його історію. Є тури присвячені славнозвісній болгарській троянді. Ціни на такі тури коливаються від 50 до 300 левів, що приблизно дорівнює 25-150 євро.

Передовим у гастрономічному туризмі Болгарії є проект SlowTours.bg. Це унікальна в своєму роді туристична платформа гастрономічного і винного туризму. Там можна знайти і обрати якусь із численних подорожей різними куточками країни. У центрі уваги – традиційні, але призабуті болгарські

страви та напої, а також – старі місцеві ремесла, обряди, традиції, зникаючі болгарські сорти фруктів та овочів, старі породи тварин, наприклад – давня болгарська порода Східнобалаканська свиня, якій понад 2500 років, місцеві сорти винного винограду, тощо. Гаслом платформи є «Опознай България, като я вкусиш!», тобто «Пізнай Болгарію, скуштувавши її». [49]

Окрім кухні, Болгарія може похвалитися й винами. Це має під собою історичне підґрунтя - традиції виноробства в регіоні дуже давні і сягають античних часів. Популярним є виноробство й сьогодні, а разом із ним – і винний туризм. Так сьогодні в країні налічується понад 140 місць, де можна продегустувати хороші болгарські вина, і чимало туристів відвідує винні льохи Болгарії. Багато винних льохів перестали бути просто місцем зберігання п'яного напою. Сьогодні вони перетворились на повноцінні туристичні атракції, де можна не лише скуштувати, а й побачити процес виробництва вина, відвідати виноградники, послухати цікаві екскурсії та відвідати пам'ятки району.

Через специфіку цього виду туризму, кількість гостротуристів складно обрахувати навіть приблизно. Ускладнює такий підрахунок і те, що часто люди, що цікавляться гастрономічним туризмом, приїжджають до країни ще й для того, щоб відвідати різноманітні пам'ятки або відпочити на морському узбережжі, при цьому залюбки смакуючи смачними болгарськими стравами й винами. Таким чином вони поєднують кілька видів туризму, і тому виокремити саме тих, хто є гастрономічними туристами, дуже складно. Тим не менш, такі оцінки існують. Так, за даними болгарського видання «Монітор», що посилається на дані Румена Драганова, директора Інституту аналізів та оцінок у туризмі, гастрономічним туризмом у доковідний період насолоджувалось понад 60 000 осіб на рік, більшість з яких – громадяни Болгарії. [50]

Сьогодні багатство болгарської культури є не лише духовним надбанням, а й дуже важливим туристичним ресурсом. Адже саме багатство традицій, цікавий фольклор, красиві національні вбрання та смачна кухня роблять

Болгарію унікальною. А болгари вміють їх належно використовувати – інтерактивні етнографічні музеї, яскраві велелюдні фестивалі та вишукані гастрономічні тури приваблюють сотні тисяч туристів, які роблять важливий вклад в економіку Болгарії.

IV. ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ЕТНОГРАФІЧНИХ РЕСУРСІВ ДЛЯ РОЗВИТКУ ТУРЗМУ У БОЛГАРІЇ ДЛЯ УКРАЇНИ

4.1 Історія болгарських поселень в Україні

Із кінця XIV століття, коли Болгарія була завойована Османською імперією, болгарський народ потрапляє під сильний турецький релігійний та національний гніт. Таке положення не влаштовувало болгарський народ, що проявлялось у численних повстаннях та переселенських процесах.

Переселення болгар з Болгарії відбувалось хаотично, різними групами, в різні роки та у різні місця. Тікаючи від турецького панування й пригноблення, болгари переселялись на землі північного Причорномор'я – як на землі Російської імперії, що тривалий час була противником імперії Османської, так і на територію православних Молдавського князівства та Волощини, які хоч і були турецькими васалами, та все ж мали значно м'якші порядки, ніж на власне підтурецьких землях. Найбільш активно ці процеси відбувалися наприкінці XVIII — на початку XIX століття. Саме у цей період відбулось переселення більшості болгар на українські землі, які тоді контролювалися Російською імперією.

Російська імперія була зацікавлена у переселенні болгар та інших християнських народів (наприклад, сербів) на територію північного Причорномор'я та Приазов'я із низки причин. Першою і найбільш очевидною з них є те, що таким чином держава отримувала нових підданців, які колонізували малолюдні на той час степи, розбудовували господарство, сплачували податки і в подальшому могли ставати рекрутами для імперської армії. Однак були й інші – таким чином імперська влада прагнула розбавити українське населення південних земель. Новоприбулі поселенці не мали жодних зв'язків із місцевими жителями – українцями, і, що було особливо важливим для уряду, із запорожцями. Натомість вони були лояльними до центральної влади, від якої отримали родючі землі і яка надавала їм певні привілеї на перші роки проживання на новому місці - тимчасове звільнення від податків, військової служби, тощо. Після століть гноблення в Османській

імперії такі умови здавались переселенцям дійсно вигідними. Часто умови проживання переселенців були кращими, ніж у місцевого населення, оскільки переселенців зазвичай не закріпачували, на відміну від корінних українців. Ну а у випадку порушення цих умов (як це також доволі часто відбувалося) переселенці, що жили окремими ізольованими групами, не могли чинити цьому серйозного опору. Російська влада намагалася створити на півдні України мозаїку з різних етнічних груп – українців, болгар, сербів, молдован, тощо. Ці групи досить слабо комунікували між собою, й відповідно їх здатність до самоорганізації була низькою, на відміну від суто українських територій. Це проявилось у відносно низькій кількості селянських виступів та повстань на території півдня України, на відміну від більш північних губерній, де українське населення було переважаючим.

На території України болгари оселилися в різних місцевостях – їхні поселення є у південній Бессарабії (нині Одеська область), на берегах Синюхи (Кіровоградщина), у Приазов'ї, на території сьгоднішніх Миколаївської та Херсонських областей і в Криму. Незважаючи на подібні історії переселення, долі болгар що оселились у різних місцевостях склались по-різному. Особливо яскраво це відбилося в буремному ХХ столітті.

ХХ століття було складним для всіх жителів України – революції та терор, голодомори й депортації, війни, розкуркулення, репресії пройшлися катком по усьому її населенню. Не стали винятком і болгари – усі ці жахи вони пройшли пліч-о-пліч із українцями і пов'язавши свою долю із долею української землі. Однак були випробування, які українців оминули, зате зачепили болгар. І найбільшим із них стала Друга світова війна.

Коли почало розгоратись полум'я Другої світової, болгарське керівництво на чолі з царем Болгарії Борисом III приклало значні зусилля для збереження нейтралітету країни, не бажаючи втягувати її у війну. Але з наближенням війни до болгарських кордонів це ставало складніше й складніше – тиск на Болгарію постійно зростав, оскільки усі хотіли залучити її у війну на своєму боці. Німеччина та Італія прагнули долучити її до Осі,

Британія намагалась запобігти цьому, а СРСР хотів збільшити за її рахунок вплив на Балканах, розмістивши там свої військові бази. Зближення з СРСР та розміщення радянських військових баз означало б фактичну втрату суверенітету, а допустити цього болгарське керівництво не могло. Позиції Британії в регіоні слабшали з кожним днем, натомість посилювались позиції держав Осі, яка все сильніше тиснула на Болгарію. Крім того, у випадку приєднання до Трестороннього пакту Німеччина обіцяла повернути Болгарії *Беломоріе* – болгарський регіон, захоплений Грецією під час попередніх війн. Не бажаючи воювати проти Німеччини та Італії, Болгарія зрештою погодилась на підписання угоди. 1 березня 1941 року прем'єр-міністр Болгарії підписав приєднання Болгарії до Троїстого пакту. Коментуючи це в урядовій декларації, він зауважив: «Ми віримо, що підписаний нами пакт не порушує договорів, які ми маємо з нашими сусідами, і що ми продовжуватимемо нашу політику традиційної дружби з Радянським Союзом». [51] Радянський союз на той момент був союзником Німеччини згідно пакту Молотова – Ріббентропа. Варто зауважити, що таке рішення було швидше номінальним – жоден болгарський солдат не відправився на фронт.

Формальність вступу Болгарії у війну не врятувала болгар ні від радянського, ні від британського терору. З початком німецько-радянської війни в СРСР болгарський народ було визнано неблагонадійним. Почались репресії. Болгар не мобілізували до радянської армії, а чинні військовослужбовці болгарського походження опинилися в лавах так званих *трудмобилизованных*, або ж трудармійців – людей, залучених до примусових робіт. Їх, а також мобілізованих цивільних відправляли до трудових таборів на Уралі, в Сибіру та Казахстані. Там вони працювали на різних промислових об'єктах - шахтах і обробних заводах.

Трудові табори перетворилися на справжню трагедію для болгар - вони їхали на північ до Сибіру, на Далекий Схід, до Уралу, де на них чекав суворий режим, важкі умови життя та праці, погана якість їжі, медичної допомоги та санітарних умов. Багато болгар загинули, перебуваючи в цих таборах, а ті, хто

вижив, часто повертались додому з уже підірваним здоров'ям. Намагаючись уникнути мобілізації до трудармії, болгари записувались у документах українцями, росіянами чи гагаузами, відмовляючись від своєї національної ідентичності заради порятунку. [52] Іншою чорною сторінкою для болгарської діаспори СРСР стали депортації. Після відновлення на українських землях комуністичного режиму до Сибіру та на Урал було депортовано понад 12000 болгар – величезні цифри, враховуючи нечисленність діаспори. [53]

Коли відбувся перелам у війні й фронт почав рухатися на захід, стало зрозуміло, що Україна повернеться під контроль СРСР. Деякі болгари, остерігаючись потрапити під радянські репресії, переселялися у Болгарське Царство. Але вони потрапили із вогню у полум'я – Болгарія палала від британських бомбардувань.

Як вже зазначалось, під тиском Німеччини й Італії 1 березня 1941 року Болгарія приєдналася до Троїстого пакту та оголосила війну Британії. Проте в бойових діях країна участі не брала – як болгарський народ, так і влада на чолі з царем Болгарії Борисом III прагнули миру. Але цього не можна було сказати про британське військово-політичне керівництво і особливо – тодішнього прем'єр-міністра Вінстона Черчіля.

Не побачивши болгарських солдатів на фронті, британський уряд вирішив воювати з цивільним населенням. Так почалися масовані бомбардування Болгарії. Всього за час війни в цій кампанії взяло участь близько 2500 британських та американських літаків [54]. Протистояти такій силі болгарам практично не було чим – станом на початок війни Військово – повітряні сили Болгарії мали на озброєнні менше сотні літаків, при чому частину з них складали розвідувальні борти. Така нечисленність пояснюється тим, що після поразки у Першій світовій війні Болгарія підписала Нейїський мирний договір, що накладав обмеження на численність армії та розвиток окремих родів військ, і тривалий час дотримувалась його умов, на відміну від гітлерівської Німеччини, яка повністю ігнорувала договори Версальської системи, розбудовуючи сильну армію. Вже протягом війни Болгарія отримала

від Німеччини 126 літаків, але навіть при цьому чисельність ВПС Болгарії не досягала навіть 200 бортів. В цих умовах протистояти армаді союзників було практично неможливо. Користуючись цим, вони почали планомірно знищувати болгарські міста.

Метою британських бомбардувань був тиск на Болгарію – таким чином вони хотіли примусити її відмовитись від союзу з країнами Осі. Головним інструментом для цього було обрано терор. Пріоритетними цілями для бомбардувань стали гуманітарні, духовні та культурні об'єкти і житлові будівлі. Тільки в Софії було зруйновано 24 лікарні, 40 шкіл, та 14 церков, багато культурно-історичних пам'яток. Загальна кількість знищених будівель перевищила 12500, а в столиці було знищено майже чверть будівель. Окрім Софії від бомбардувань постраждали ще 186 населених пунктів. [55], [56] Були зафіксовані випадки обстрілу цивільного населення з бортових гармат винищувачів, в одному з таких інцидентів постраждало 80 осіб. [57] Вершиною цинізму стало використання невеликих вибухових пристроїв, замаскованих під іграшки. [58], [59] Всього жертвами бомбардувань стали близько 9000 осіб, з них – 23 військових льотчиків, що захищали болгарське небо. [55], [56] кількість жертв могла би бути набагато вищою, якби не проведена урядом евакуація.

Але по закінченню війни поневіряння представників болгарської діаспори, що спробували повернутись на історичну батьківщину, не закінчились. Після встановлення в Болгарії комуністичного режиму їх всіх було заарештовано й депортовано в Таджикистан. Врятувались від репресій лиш ті, хто скористався підробними документами.

Болгари Криму. Перші болгарські поселення у Криму з'явилися у 1802 році. З того часу кількість колоністів збільшувалася, як завдяки переселенню з Болгарії, так і через внутрішньодержавні міграції. Найбільш масовою стала хвиля переселенців, спричинена російсько-турецькою війною 1826-1828. В подальші роки еміграція з Болгарії до Криму спершу сповільнилась, а потім зупинилась повністю, хтось навіть повернувся назад. [60]

В Криму болгари займали землі, залишені кримськими татарами, які в той час переселялись до Османської імперії. Основними формами господарювання болгар були вівчарство (саме болгари завезли до Криму тонкорунних овець, яких там не було до того) садівництво й городництво. Попри проживання далеко від батьківщини і часто серед мусульманського населення, болгари стійко зберігали свою культуру й мову, практично у всіх місцях свого проживання будували церкви та початкові школи. За рівнем грамотності кримські болгари посідали четверте місце після німців, чехів та естонців. Коли в Російській імперії почалась революція і громадянська війна, болгари переважно намагалися залишатись осторонь, не вмішуючись у кровопролиття. У міжвоєнний період чисельність болгар у Криму сягнула свого піку – тоді їх було близько 15 тисяч. Трагічним для кримських болгар став 1944 рік, коли на півострів повернулася окупаційна радянська влада. В ніч на 24 червня з Криму було вивезено понад 12500 тисяч болгар. Їх депортували на схід СРСР – в Башкирію, Марійську АРСР, Казахстан. Там вони опинялись у надзвичайно важких умовах, що дало свої наслідки – показники смертності перевищили народжуваність у 6,8 разів. Тих, хто вижив, стараннями радянської влади було русифіковано та асимільовано. Репатріюватись болгарам було заборонено навіть після смерті Сталіна. Зрештою, із майже 13 тисяч депортованих болгар до Криму не повернувся практично ніхто. [61],[62]

Після відновлення Незалежності України відбувались і спроби відродження болгарського життя в Криму - так 1991 року у Сімферополі було засновано Болгарську культурно-просвітницьку спілку. Згодом навіть створили республіканську Болгарську громаду - до неї увійшли 22 місцевих громади. Станом на 2000 рік в Криму налічувалось близько двох тисяч болгар, і вони грали певну роль в культурному житті Криму. Але в 2014 році Крим було окуповано Росією, яка провадить політику русифікації півострова. Російська влада зацікавлена у максимальній асиміляції народів півострова, а не у збереженні їх культури та розвитку національного життя. Тому справжнє

відродження культури кримських болгар можливе лише після деокупації Криму.

Болгари Миколаївської області. У Миколаївській області болгари проживають у Тернівці, яка раніше була селом, а зараз є одним з мікрорайонів Миколаєва. Не бажаючи жити під османським пануванням, особливо в умовах частих нападів на християн розбійників – кирджаліїв, болгари з Адріанопільського вілаєту в 1802 році поселились у залишеній перед тим турками Тернівці. Там вони налагодили ефективне господарство, уже в 1803 році побудували церкву. На нових землях займались овочівництвом, яке згодом стало товарним, чому посприяло приміське розташування поселення. У 1807 році населення Тернівки становило близько 600 жителів. [63]

Проживаючи в Російській імперії та будучи ізольованими від батьківщини, болгари Тернівки зберігали свою культуру – мову (македонський діалект болгарської), фольклор, пісні (основними мотивами їх пісень були сімейні стосунки, турецька неволя, війни, релігійні та демонологічні теми), музику. Значно складнішим це стало в часи СРСР. Комуністичний режим позбавив їх можливості вивчати свою мову, відбувались процеси русифікації та асиміляції. [64]

Жителі Тернівки пам'ятають про своє коріння й сьогодні. Станом на 2001 рік болгарами себе вважало понад 5600 жителів Миколаївської області. Там збережена болгарська традиція святкування Сурви – Нового року, готують деякі болгарські страви, функціонує Тернівське товариство болгарської культури ім. Христо Ботева, недільна школа імені Івана Вазова, музей болгарської культури, фольклорні колективи для дітей та дорослих, а у школі №16 вивчається болгарська мова. [65], [66]

Болгари Херсонської області. В Херсонській області болгари селились мало. Існувало кілька невеликих хуторів, дехто жив у самому Херсоні. В кінці XIX століття болгарську мову назвали рідною 25 жителів міста. Єдиним значним болгарським поселенням на Херсонщині було село Болград, засноване в 60-х роках XIX століття. Однак проіснувало воно недовго –

проживши там кілька років, усі без винятку болгари покинули його й переселились на Бессарабію. Таким чином, болгарська діаспора на Херсонщині тривалий час залишалась нечисленною – в 1926 році до болгар себе відносили 27 жителів міста. Значне зростання чисельності болгар в області відбулося в другій половині ХХ століття. Значною мірою це пов'язано з тим, що зі сходу СРСР поверталися депортовані в 1944 році кримські болгари. Не маючи можливості повернутись до Криму, вони селилися в інших південних областях України, в тому числі – й в Херсонській. Завдяки цим процесам у 1989 році чисельність болгар досягла свого піку – тоді їх тут було 1302 особи. Згідно перепису 2001 року, болгарська община області налічувала 1040 людей. [67]

Попри свою нечисленність, болгари Херсонщини створили ГО «Болгари Херсонщини ім. хана Кубрата», що бере участь у різноманітних заходах, в тому числі і спортивних. Також існує проект «Болгарське село». [68]

Болгари Запорізької області. Створення болгарських колоній у Приазов'ї пов'язане з подіями Кримської війни. По її закінченню Російська імперія втратила частину своїх територій у Бессарабії, і вони перейшли під владу Молдови. Новий уряд почав дискримінувати болгар – було підвищено податки, проводилась політика румунізації, болгар почали брати у рекрути до молдовської армії. Такі зміни викликали рішуче невдоволення болгар, наслідком чого стали масові виступи. У відповідь в регіон були введені молдавські війська, які розігнали учасників виступів, а декого вбили. В цих умовах багато болгар вирішило переселитись на територію Російської імперії. Така думка знайшла там підтримку – дозвіл на переселення болгар дав сам Олександр II. Їм запропонували землі в Криму, однак вони вирішили оселитися над Азовським морем. Після Кримської війни звідти якраз виселялись ногайці, тож болгари займали покинуті ними землі, часто поселяючись на місцях колишніх ногайських поселень. Молдавська влада чинила опір переселенню, однак попри це в 1861–1862 роках болгари таки поселились на Приазов'ї, заснувавши 36 колоній. До нашого часу з них

збереглися 30. На нових землях болгар з часом змогли налагодити ефективне господарство. Займались скотарством, виноградарством, овочівництвом. Станом на 1917 рік 45% болгар були заможними господарями – «куркулями», 35% - середняками, а малоземельні та батраки складали лише 20%. Було налагоджено початкову освіту, а в семи болгарських селах функціонували земські училища. Загальна чисельність болгар Приазов'я станом на 1914 рік становила 46 330 осіб. [69]

Значно погіршилося становище приазовських болгар з приходом радянської влади. Важким ударом для болгар, значна частина яких були заможними господарями, стала колективізація. Під час її проведення багатьох з них було репресовано. Ще важчим випробуванням став організований радянською владою голодомор 1932-1933 років, під час якого померло більше 20 000 болгар Приазов'я. Знелюднілі села влада заселяла росіянами та українцями. Мета цього була дуже проста – зруйнувати етнічно чистий болгарський характер регіону, асимілювати болгар та перетворити представників різних народів у однорідний конгломерат *советських громадян*.

Певне відродження болгарського культурного життя відбулося в роки коренізації. Тоді було створено два національні болгарські райони – Коларовський і Ботевський, створені школи, у яких вивчали болгарську мову, середнє училище в селі Преслав (названому на честь болгарського міста *Велики Преслав*) середнє училище було перетворено на болгарське педагогічне училище, видавались болгарські часописи. Але відродження було недовгим – уже в 1936 році усі болгарські школи були закриті, почалися масштабні репресії. Тисячі болгар, особливо представників інтелігенції, було заслано до Сибіру або страчено. Важкими для приазовських болгар стали і роки німецько-радянської війни – обидві армії вчиняли грабунки і застосовували тактику випаленої землі. [70]

Після відновлення незалежності України болгар Приазов'я почали відроджувати національне та культурне життя. Станом на 2001 рік в запорізькій області проживало понад 27000 болгар, і це була друга за розміром

болгарська діаспора. В краю існують недільні школи, в яких викладається болгарська мова, а у місті Приморськ є українсько-болгарський багатoproфільний ліцей, де викладають болгарську мову, проводяться обласні олімпіади з болгарської мови. У Якимівському та Приморському краєзнавчих музеях представлені експонати болгарського походження. В області існує низка болгарських товариств, болгарські ансамблі, наприклад народний болгарський ансамбль «Балкани». У 2012 році відбулось масштабне святкування 15-річчя переселення болгар на Приазов'я. В рамках цього свята відбувались виступи народних болгарських колективів, виставки «Болгарська художня вишивка», «Палітра болгарських митців», X регіональний фестиваль болгарської культури «Ізвор», міжнародна науково-практична конференція «Болгари Північного Причорномор'я», а в області було оголошено тиждень болгарської культури. Іноді створюються і друковані видання – так у 2019 році побачило світ видання «Історія таврійських болгар через об'єктив фотокамери (XX століття)». [71], [72], [73], [74]

Серед громадських організацій найактивнішою є ГО «Мелітопольське товариство болгарської культури «Балкани», яка провадить різноманітну діяльність. Саме завдяки їй було створено болгарський народний ансамбль «Балкани» і дитячий болгарський ансамбль «Детеліна». Товариство співпрацює з мелітопольським ДПУ ім. Хмельницького, де з 2002 р. лекторами Міністерства освіти і науки Республіки Болгарія викладається болгарська мова. У 2008 р. створено науково-дослідний Центр болгаристики. Регулярно проводиться міжнародна наукова конференція «Приазовський болгаристичний семінар», видається наукова серія «Болгари Північного Приазов'я: історія, мова і культура». У товаристві «Балкани» ведеться активна просвітницька робота, діє історико-літературний клуб та етнотеатр, які популяризують національні традиції. У культурно-освітньому центрі бажаючі мають можливість вдосконалювати знання болгарської мови. [75]

Болгари Приазов'я проводять і фестивалі – так 03-04 вересня 2021 року в селі Ботієво пройшов Відкритий фестиваль болгарської культури «Българи да

си останем!» (залишімось болгарами). Під час фестивалю учасники змогли станцювати болгарський танець – хоро і побачити виступи численних болгарських танцювальних і пісенних колективів. Також під час проведення фестивалю на площі діяла виставка декоративно-ужиткового та прикладного мистецтва ГО «Ботіївський болгарський культурно-освітній центр «Светліна».

[76]

У місті Бердянськ з 2002 року регулярно проходить регіональний фестиваль болгарської культури «Ізвор», що проводиться товариством болгарської історії та культури «Родолюбие». Під час проведення фестивалю широко представлено народну творчість та звичаєвість болгар як у репертуарі фольклорно-етнографічних, вокальних і танцювальних колективів, так і окремих виконавців. Там можна побачити виступи різноманітних фольклорних колективів, а також репрезентацію народних традицій, наприклад болгарський звичай «Валявица» або весільні звичаї – заплітання коси молодої і гоління молодого. Учасники та гості фестивалю танцюють хоро, а в кінці мають можливість скуштувати страви традиційної кухні, такі як *милина, тиквеник, лучена ягня, сурми с лозов лист, ориз със зеле, кавърма, тарталаци*, тощо. [77], [78]

Розмірене життя приазовських болгар разюче змінилося із початком великої війни. Із перших її днів вони показали принципову проукраїнську позицію, а коли в перші дні війни на їхню землю вдерлися російські війська, болгари спеціально відповідали їм болгарською, що сильно дезорієнтувало окупантів. Із встановленням окупаційної влади становище болгар сильно погіршилося – росіяни заборонили вивчати болгарську мову, недільні школи було закрито, а Приморський українсько-болгарський ліцей та інші навчальні заклади і культурні центри – пограбовано. У кращих більшовицьких традиціях росіяни забирають урожай болгарських фермерів за безцінь, ставлячи їх на грань виживання. Тож сьогодні не лише культурне життя, а й саме існування болгар Приазов'я залежить від того, коли край буде визволено, чого вони з нетерпінням чекають. [79], [80], [81]

Болгари південної Бессарабії. Болгарська колонізація Буджаку відбувалась протягом тривалого часу і у кілька етапів. Почалася вона після російсько – турецької війни 1768–1774 років. У цій війні на боці Російської імперії взяли участь болгарські добровольці, які по закінченню бойових дій оселились на території Бессарабії. Тоді в Буджаку оселилось близько 2000 болгар та гагаузів. Те ж саме відбулося й після війни 1787–1791 років. Окрім того, у цей час мало місце й переселення окремих купців, ремісників і селян. Унаслідок цього на початку ХІХ століття в південній Бессарабії проживало вже 6-8 тисяч болгар і гагаузів. Ще близько 3000 болгар переселилися до краю після війни 1806–1812 років. Ці переселенські процеси тривалий час були хаотичними та неорганізованими, що не влаштовувало імперську владу. Тому спеціальним указом від 22 березня 1818 р. було засновано Піклувальний комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії на чолі з Іваном Микитовичем Інзовим. Він, за проханням болгар, прикладав зусилля для їх зарахування до категорії колоністів. Це принесло свої плоди - 29 грудня 1819 року було видано Указ Сенату «О поселении болгар и других задунайских переселенцев, с присовокуплением ведомости округам назначаемым для поселения их». Указ визначав положення болгарських переселенців, прирівнював їх до колоністів, а також надавав їм пільги – тимчасове звільнення від податків та набору рекрутів, а кожна сім'я отримувала у вічне користування 60 десятин землі.

Адміністративним центром болгарських переселенців став Болград. Така назва міста не випадкова – її можна розшифрувати як болгарський град, тобто місто болгар. Саме таку назву вони забажали мати для свого центру. Болград і зараз є неформальною столицею бессарабських болгар. [82]

Новий поштовх переселенським процесам дала чергова російсько-турецька війна, а точніше її завершення. Адріанопольський мирний договір, підписаний 2 вересня 1829 року, передбачав амністію для тих, хто брав участь у війні проти Туреччини та право на переселення до іншої країни. Таке ж право отримували і жителі земель, що повертались під владу Османської імперії. Це

спричинило нову хвилю міграційних процесів. Точну кількість переселенців встановити неможливо, однак більшість дослідників вважає, що мова йде про приблизно 50 000 чоловік – такі цифри фігурують у донесеннях того періоду. Внаслідок цього, чисельність болгарського населення краю зросла майже вдвічі. [83]

Проживаючи в Російській Імперії, болгары були закритою спільнотою. Болгары проживали переважно в сільській місцевості та були селянами – власниками, займалися землеробством. Шлюби укладалися із представниками болгарського етносу. Така закритість болгарської спільноти і зберігала її від розмивання та асиміляції в багатонаціональному середовищі тодішньої Бессарабії. Соціально-економічне положення болгар почало відчутно змінюватися після 1918 року, коли Бессарабію було захоплено Румунією. У період румунського володарювання було проведено земельну реформу, земля стала об'єктом приватної власності. Одним із наслідків цього стало значне соціальне розшарування, поява з одного боку – безземельних селян, а з іншого – заможних власників, або, за радянською термінологією, «куркулів». [84]

Із 1944 року Буджак потрапляє під владу СРСР. У краї відбуваються всі ті процеси, що вже відбулись на підрадянській території – колективізація, індустріалізація, репресії. Страшним часом для болгар став період 1946-1947 років, коли комуністична влада принесла на цю землю голод. Тоді в Бессарабії від голоду померло більше 150 000 людей. Були і випадки канібалізму. До нашого часу дійшла історія про стару болгарку, яка просила своїх внуків вбити її для того, щоб потім з'їсти і таким чином вижити. [85]

По відновленню незалежності України болгарське життя у Буджаку розквітнуло. Болгарське населення регіону є найбільш численним в Україні - понад 150 000 осіб станом на 2001 рік. Зараз бессарабські болгары не лише зберігають свою культуру, а й діляться нею із представниками інших народів. Саме після 1991 року бессарабські болгары отримали право вивчати болгарську мову, і тепер активно ним користуються – в школах краю мову предків вивчають тисячі дітей. І не просто вивчають, а й спілкуються –

болгарська мова і зараз є основним засобом комунікації болгар Буджаку. Добре збережена і традиційна кухня. Скуштувати її можна сьогодні не лише у будинках болгар, а й в кафе, які пропонують різноманітні страви болгарської кухні. Вона тут автентична і смачна, а сиров'ялені ковбаски *карнаци*, за твердженнями деяких мандрівників, тут навіть кращі ніж у Болгарії.

Деякі заклади харчування уже перестали бути просто місцями, де можна поїсти, перетворившись на цікаві туристичні об'єкти. Прикладом цього є механа (традиційний болгарський ресторан) "Балканські Ястія", де можна не лише скуштувати страви болгарської та інших балканських кухонь, а й помилуватися колекцією автентичних, зшитих вручну національних болгарських костюмів, посудин для вина і предметів побуту.

Існують у Бессарабії і сільські садиби, де приймають туристів. Однією із них є садиба «Обич», де гості можуть не лише зупинитися на ніч, а й скуштувати болгарські страви та побачити деякі звичаї болгарського народу – наприклад, танок «піраміда», яким тут зустрічають гостей, або ж пройти майстер-клас з приготування деяких болгарських страв. Дізнатися більше про болгарську культуру й історію можна і в музеях, що експонують болгарський народний одяг і предмети побуту, наприклад у болградському історико-етнографічному музеї, або в музеї болгарського побуту, створеному в селі Зоря місцевим ентузіастом. [86], [87]

Сьогодні Болград відомий не лише як столиця бессарабських болгар, а і як одна із винних столиць України. Теплий клімат південної Бессарабії сприяє вирощуванню винограду, а болгары, які живуть в регіоні, є майстерними виноробами. Виноробство тут дуже поширене - хтось виробляє вино для себе, а хтось – і на продаж, для українського ринку або навіть на експорт. Про рівень розвитку виноробства у краї свідчить те, що в Болграді щорічно проводиться фестиваль вина - Volgrad Wine Fest. [88], [89]

Сьогодні в Буджаку існує еногастрономічний маршрут – Дорога вина та смаку української Бессарабії, що об'єднує спадщину різних культур регіону. До нього входять і болгарські туристичні об'єкти – виноробні підприємства та

виробництва традиційної продукції, заклади харчування та розміщення, зелені садиби. [90]

Болгари Кіровоградської області. Центром болгарських поселень на Кіровоградщині є Вільшанка. Окрім неї, болгари проживають у селах Мала Вільшанка, Добра, Кацика і Станкувата. Історія та сьогодення болгар Вільшанщини детально описані в частині 4.2.

Сьогодні болгарські поселення є майже у всіх південних областях України. Хоч історії переселень здаються схожими, доля переселенців складалася по-різному, різним є і сьогодення нащадків тих переселенців. Але всіх їх об'єднує одне – попри майже 250-річне проживання поза Болгарією, вони змогли зберегти пам'ять про далеку батьківщину предків та славне ім'я болгарського народу.

4.2 Обґрунтування локації для проведення болгарського етнографічного фестивалю в Україні

Вільшанка була заснована у 1774 році болгарськими переселенцями з територій, що тоді були під контролем Османської імперії – міста Алфатар (нині – адміністративний центр однойменної общини в Сілістрійській області Болгарії) та довколишніх сіл. Точна причина переселення сьогодні достеменно невідома, однак найбільш поширеним поясненням є наступне.

В кінці XIV століття Болгарія була завойована Османською імперією. Перебуваючи під османським володінням, болгари зазнавали від турків численних утисків. Цей період відомий в Болгарії як *турско робство* – турецьке рабство. Права болгар усіляко обмежувалися, православ'я перебувало під тиском, оскільки державною релігією Османської імперії був іслам. Фактично, стараннями османської адміністрації вони були перетворені на неосвічену селянську масу. Болгарське населення обкладалося численними виснажуючими податками, серед яких були навіть податки на дрова (*ресм-и химе*) та на утримання свиней (*ресм-и ханазир*). Окремо слід згадати *кръвен данък* (данина кров'ю), або ж *девширме*. Його суть полягала у регулярному

примусовому збиранні хлопчиків віком 7 – 10 років для їх ісламізації та подальшого поповнення ними яничарського корпусу. [91]

Внаслідок постійного економічного визиску та релігійно – етнічної дискримінації у XV—XVI ст. на території Болгарії повсюди занепадають ремесла та сільське господарство. Негативно відобразилось османське володарювання і на релігійному житті – самостійний Болгарський патріархат було знищено, а церкви і монастирі значно обмежувались у своїй діяльності. Болгарські еліти були знищені або вигнані, що разом із обмеженнями, які накладались на діяльність церков та монастирів, призвело і до занепаду культурного життя. [92]

За таких умов болгари були невдоволені своїм становищем та плекали надії на визволення від османського панування, що проявлялось у різних формах боротьби, в тому числі й у багатьох збройних повстаннях. Коли ж в ході російсько-османської війни 1768-1774 років російські війська (які ж до того були православними) увійшли на територію Болгарії для боротьби з ненависними османами, болгари Алфатара та навколишніх сіл почали їм допомагати в надії на те, що після перемоги Російської імперії болгарська земля буде звільненою від турків. У той час Алфатар був крупним селищем, розташованим за 40 кілометрів південніше Сілістри (у османських джерелах відомий з 1573 р.) Але потім, зрозумівши що їхня територія залишиться під контролем Туреччини, що й сталося за умовами Кючук-Кайнарджійського мирного договору від 21 липня 1774 року, вони, остерігаючись помсти турків, вирішили переселитись до Російської імперії, яка у той час була зацікавлена в православних поселенцях.

Тому в другій половині червня 1773 р. болгари з міста Алфатар відправили делегацію до командуючого 1-ою армією графа П. О. Румянцева. Її метою було залучитись його підтримкою у справі їх переселення на територію Російської імперії.

На той момент Румянцеву вже доводилось мати справи з болгарськими колоністами (це було під час його губернаторства в Україні), тож знаючи про

їх добропорядність, старанність та працелюбство він з великою охотою погодився їх прийняти. Справу їх супроводу до Катерининської провінції було доручено Майору Штеричу та конвою з 72-х гусар Бахмутського гусарського полку.

Окрім власне алфатарських болгар, до переселенців дорогою приєдналася значна кількість мешканців інших придунайських міст - Сілістри, Видина та Рущука, а також селяни з добруджанського села Черетовце, що на Дунаї, напроти бесарабського Рені (за одними повідомленнями — болгар, за іншими — волохи). Загальна чисельність мігрантів, що прийшли на територію України у складі цієї валки налічувала, згідно поіменного списку, 1087 осіб (533 чоловіка та 554 жінки). Переселенці їхали 320-ма возами, гнали з собою чимало худоби й везли багато майна.

Спершу пунктом призначення переселенців вважалися роти Бахмутського гусарського полку. По закінченню подорожі вони мали б стати до його лав. Окрім того, майор Штерич дорогою заохотив частину переселенців поселитися у його маєтках на правах підданців, намалювавши для цього яскраві картини ситого та безбідного життя, яке буцімто їх там чекає. Однак втілити у життя свої плани йому не вдалося. Під час зупинки їх на карантині в Семлецькому шанці (5-та рота Чорного гусарського полку), у вересні 1773 р., якийсь купець Манойло Попович, мешканець Новоросійської губернії, почав вести з ними «таємні розмови». Після цього переселенці навідріз відмовилися їхати разом зі Штеричем у околиці Бахмуту. Найбільш вірогідним є те, що цей купець (болгарин або серб за походженням), зміг пояснити болгарським переселенцям якою буде їхня подальша доля, коли після закінчення певної кількості пільгових років майор Штерич впише їх за собою уже як своїх кріпаків.

Тим не менш відразу відправити болгар ні до Катерининської провінції, ні ще кудись їх поки що ніхто не підштовхував, оскільки до фортеці Святої Єлисавети переселенці прибули вже у жовтні 1773 р., тож попереду була зима. На зимівлю їх розмістили по різних селищах Катерининської провінції.

Більшість болгар тоді зимували в Аджамці (Єлисаветградський пікінерний), інші у Самборі (воно ж і Диківка) та Дмитрівці (ці два селища належали до Жовтого гусарського полку). В останньому із шанців їх і спостерігав свого часу академік Гільденштедт під час своєї подорожі Новоросійською губернією, навесні 1774 р.

По закінченню зими необхідно було вирішувати де ж саме їм оселитися на постійній основі. Але коли Лазар Серезлі, прикордонний комісар і підполковник Чорного гусарського полку, почав опитувати їх щодо обраного місця оселення, яким могли бути Катерининська або Єлисаветинська провінції, то вони навідріз відмовилися і від одного, і від іншого, навіть під загрозою смерті. Болгарські переселенці прагнули виїхати з Російської імперії та поселитися поблизу містечка Бирлад, що знаходилося у Молдові (рапорт Серезлі Черткову, датований лютим 1774 р.). Таким чином, ми можемо зрозуміти, що перспектива жити в Російській імперії здавалась болгарам привабливою тільки до знайомства з цією самою імперією. А після того, як вони на власні очі побачили заведені там порядки, поспілкувалися з місцевим населенням та пережили важку для них зиму, бажання селитися на підросійських землях дуже швидко зникло. Територія ж поблизу Бирлада їм сподобалася ще під час їхньої мандрівки, оскільки вони зупинялися там. Крім того, у ті часи життя в Молдовському князівстві та Волощині, які були лише васалами Османської імперії, у той час було значно кращим, ніж на захоплених турками теренах Болгарії.

Але цим прагненням переселенців не судилось здійснитися – якщо російська влада ще могла погодитися на дрібні компроміси, наприклад дати переселенцям можливість вибрати в якій частині губернії їм оселитися, то безповоротно втратити більше тисячі перспективних підданців імперія не могла. Тому прохання болгар про рееміграцію було рішуче й безцеремонно відкинуто - у своєму рапорті до Ф. М. Воєйкова від 11 лютого 1774 р. В. Чертков запропонував просто розділити переселенців між ротами

Єлисаветрадського пікінерного та Жовтого гусарського полку, у яких болгари зимували.

З високою імовірністю, саме так могло би й статися, але такому варіанту розвитку подій перешкодили проблемні стосунки імперської влади із запорозькими козаками. Їх причиною було розміщення владою Російської імперії на землях, що споконвіку належали до Запорозьких Вольностей, в тому числі - утворений у 1769 р. Молдавський гусарський полк. Цілком зрозуміло, що така ситуація категорично не влаштовувала запорожців, які змушені були вдаватися до різних методів боротьби. Найбільш ефективними виявились не кавалерійські наскоки із спаленням хат непроханих колоністів, а нова й більш ефективна тактика. Козаки просто пропонували переселення до старшинських зимівників та слобід на військовій землі, де умови проживання були значно кращими й було менше обтяжуючих повинностей. Нова тактика була простою, але ефективною – у своєму листі від 4 червня 1774 р. полковий командир В. Зверев (Лупул) дорікав кошовому отаману П. І. Калнишевському на те, що зовсім знелюдніли 3, 11, 13 та 15-а роти (Піщаний Брід, Лиса Гора, Сухий Ташлик (Гладоси) та Ольшанка (Маслова), оскільки їх мешканці пішли разом із запорожцями.

Для заселення спустілих таким чином територій і було вирішено використати болгар – переселенців з Алфатара. Поселити їх мали у 15-ту роту Молдавського гусарського полку — селище Вільшанка (рос.) Ольшанка, вона ж і Маслова, заселена балканськими вихідцями у 1770 р. За свідченнями академіка Гільденштедта, станом на початок 1774 року в ній налічувалося близько 150 дворів, більша частина з яких були порожніми – їх колишні мешканці покинули їх із вищезгаданих причин. Болгари ж оселилися там орієнтовно в кінці червня 1774 року, оскільки у рапорті отамана Кальниболоцького куреня А. Білого, від 1 серпня того ж року, яким він інформував кошового про результати інспекції лівого берега річки Синюха, зазначається, що минуло вже з місяць від часу появи болгар у цьому шанці.

Разом з болгарами у Вільшанці було розміщено і залогу із регулярних військ під приводом захисту їх від запорожців. Але в реальності причина такого кроку імперської влади полягала абсолютно в іншому – військова залога була покликана спинити не надто покірних болгар від самовільного переселення на територію Молдови, як вони хотіли взимку 1774 року. З врахуванням тогочасної географії втекти з Російської імперії було не складно - Вільшанка лежала на березі Синюхи, по якій проходив кордон з Польщею. Окрім того, менш ніж за 30 км нижче по течії Синюха впадала в Південний Буг. На місці її впадіння стояв Катерининський шанець (з 1775 р. Ольвіополь), а вже за Бугом розпочинались володіння Османської імперії. Бажання втекти з Російської імперії та повернутись на батьківщину було присутнє у всіх болгар, але зважувалися на цей крок лише окремі родини, невдоволені умовами свого життя на нових землях. Саме відловлювання таких утікачів і було головним завданням російських військових. Людей, що намагалися тікати ловили, били шпіцрутенами, стригли наголо і завертали на попередні місця мешкання. [93]

З плином часу болгари звикали й обживалися на новому місці. Будувалися нові домівки, на новому місці народжувались і підростали діти, помирали старі люди, могили яких розташовувались на кладовищі. З кожним роком бажуючих повернутися назад ставало все менше. Вільшанка поволі ставала для болгар новим домом. Туга за старою батьківщиною існувала ще довго, але і вона поступово згасала і ставала характерною переважно для старих людей, що знайшло відображення у доволі екзотичному для українців обряді проколювання покійників.

Так розпочалася історія болгарської Вільшанки – місця, де болгарські переселенці знайшли новий дім, навічно пов'язавши свою долю із долею української землі. Сьогодні це гарно відображає герб Вільшанки, на якому поєднуються болгарська троянда і українська калина.

Вільшанка знаходиться практично в центрі України – у західній частині Кіровоградської області. До географічного центру України, який, згідно

твердження доктора географічних наук Віктора Шевченка, розташований у Добровеличківці, звідси всього 34 кілометри. Відстань до обласного центру – міста Кропивницький становить близько 140 км і проходить переважно автошляхом Е584. Ним же можна дістатись і до Полтави. Відстань до столичного Києва – 300 км, а до Одеси – 285. Доїхати до обох міст можна зручною трасою М 05, оскільки Вільшанка розташована відносно недалеко від неї. Таким чином, можна сказати що Вільшанка має доволі вдале географічне розташування в центрі України, до неї можна доволі зручно дістатись як з північних, так і з південних, і з східних регіонів країни, не говорячи вже про центральні. Це вигідно вирізняє її з-поміж інших болгарських поселень – частина з них поблизу Мелітополя розташована на півдні Запорізької області і є доволі віддаленою від більшості регіонів України, а інші, розташовані на Південній Бессарабії, знаходяться у віддаленій і майже ізольованій від решти України південній частині Одеської області.

Переселившись в Україну, болгар не взяли з собою багато майна чи грошей. Однак, сюди вони привезли своє найбільше багатство – унікальну болгарську культуру. І хоч до наших часів збереглося не все, але деякі звичай і традиції існують і сьогодні.

Станом на сьогодні у Вільшанці та оточуючих селах усе ще зберігається болгарська мова – дехто з болгар активно використовує її в повсякденному житті, спілкуючись з односельцями. Найбільш активно її використовують люди старшого віку, молодь знає болгарську уже значно гірше і відповідно використовує мало. Також варто відзначити, що болгарська мова, якою розмовляють жителі Вільшанщини, відрізняється від літературного стандарту сучасної Болгарії, оскільки довгий час існувала ізольовано, відповідно її не зачепили процеси модернізації, які мали місце уже після виходу вільшанських болгар з Алфатару.

Разом з мовою було збережено і пісні, у Вільшанці є колективи, що співають збережені болгарські пісні. Найбільш популярною є пісня «*Черна кукошка*»

З танцями ситуація гірша – до нашого часу дійшов лише один, найпростіший танець *хоро*. *Хоро* – це колективний народний танець. Він характерний для болгарського фольклору, як і для інших балканських народів. Танцює необмежена кількість учасників, але не менше чотирьох. Вони шикуються один біля одного, і раніше найчастіше брали за пояс сусіднього учасника. Тримання за руки спочатку було характерним для Північної Болгарії, але поступово поширилося спочатку в містах та їх околицях. Загалом основні танцювальні рухи під час танцю виконуються ногами, так як при триманні за руки або за пояс рух рук дуже обмежений. Ланцюг хоро зазвичай рухається зліва направо, іноді можливі тимчасові зупинки або повернення вліво. Лінія хору може бути відкритою або закритою, причому відкрита має передній і задній кінці, що зазвичай підтримується досвідченими танцюристами, які визначають загальну форму танцю.

Болгарська народна кухня після переселення з Алфатара у більш північну Вільшанку зазнала певних змін. Окрім того, проживаючи на одній землі з українцями болгари опинились під певним культурним впливом українців, що також відбилося на їх кухні. Також варто відзначити, що цей процес не був одностороннім – в свою чергу, болгарська кухня також мала певний вплив на українську. Сьогодні у Вільшанці можна скуштувати багато цікавих страв, серед яких є ті, які прийшли з болгарської кухні практично без змін, є дещо видозмінені, а є й такі, які вже більше схожі на українські, однак мають свої, характерні для Вільшанщини, особливості. Сьогодні найбільш поширеними є такі страви:

Плакета – страва з тонкого листового тіста з начинкою. Найбільш поширеним варіантом начинки є сир, однак можливі й інші варіанти;

Манджя – болгарська страва, що віддалено нагадує пюре. Однак окрім картоплі там є ще томати, перець цибуля, часник, морква, болгарський перець, тощо. Тому на відміну від пюре вона має яскравий і гострий смак;

Вертуда – печена солодка страва з багат шарового листового тіста.

Чалкаме – м'який сир, який по консистенції дещо нагадує бринзу або плавлений сирок;

Бабка – запіканка з лапші з додаванням яєць, молока й цукру;

Письмеди – продовгувата, печена в печі страва з дріжджового тіста з сиром, що поливається сметаною з яйцями;

Ікра з синіх – для приготування цієї страви тушкують баклажани, з них здирають шкуру, переминають, додають цибулю, натирають помідори на тертку і перемішують.

Лечо – консервований тушений солодкий перець з томатами;

Аджика – кислий соус, що готується з помідорів, хрону, часнику й оцту;

Тушені сині – протушковані баклажани;

Фарширований перець – болгарський перець, начинений рисом і м'ясом та зготований у казані;

Куконки – страва, схожа на українські голубці, але відрізняється тим, що готується з виноградного листя і з пшона;

Печен пипер – смажений болгарський перець, що посипається часником і сіллю;

Кваша – страва, що робиться на основі закваски із житнього борошна, куди додаються сушені вишні. Отримана суміш настоюється.

Зрази – маленька котлетка в пюре

Печен кабак – страва з гарбуза. З гарбуза зрізається кришка з хвостиком, вирізається середина з насінням, туди поміщаються горіхи, м'ята, додається кориця, а потім гарбуз печеться.

Булгур – страва з однойменної крупи. Її особливістю є те, що він робиться саме з м'ясом птиці – спочатку на качиному або гусячому смальці тушиться птиця, а потім додається крупа. Іншими популярними стравами є домашня локшина, запечені яблука з солодким сиром і родзинками, та солодкий запечений сир.

Також до нашого часу дійшли деякі болгарські свята, найяскравішим з яких є весняне виноградарське свято – *Трифон Зарізан*, або ж свято зарізання виноградної лози.

Трифон Зарізан – свято обрізання виноградної лози, що йде своїм корінням ще у античні часи, коли на болгарських землях жили племена фракійців. Сьогодні його святкують і у Вільшанці.

Свято святкують 14 лютого. Святково вбрані люди вранці збираються у дворі господаря, який став Царем у минулому році. Цар виходить до них в національному костюмі, вітає всіх гостей із святом, сам приймає привітання. Зарізає, тобто символічно обрізає кілька гілочок лози. Ці гілочки потім зв'язують стрічкою. Люди співають народні пісні й танцюють народний танець – хоро із в'язкою зрізаних гілочок. Потім всі разом ідуть до клубу культури, де відбувається змагання виноробів. Там найкращі господарі-винороби виставляють своє вино в гарному посуді з номерами, не вказуючи імена і прізвища – вони невідомі до кінця конкурсу. Всі бажаючі куштують вино, кожен пише на паперовому листочку те, яке йому сподобалося найбільше і нашпилює на спеціальний цвяшок. Потім відбувається засідання комісії, яка складається із авторитетних виноробів, які не беруть участь в конкурсі. Комісія збирає папірці з номерами (їх ще іноді називають «цетлики»), і рахує. Оголошують переможця – Царя вина. Цар отримує почесний перехідний кубок, який щороку передається новому переможцю. Друге й третє місця теж призові, їм вручають сувеніри. По завершенню конкурсу починається застільна частина. У фое клубу стоять столи, які господині накривають народними стравами, стараючись зготувати якнайкраще. Люди святкують, їдять, п'ють, танцюють, співають народні пісні, спілкуються, обговорюють рецепти приготування вина і просто відпочивають. Святкування триває до вечора.

4.3 Розробка фестивалю болгарської культури і виноробства «Трифон Зарізан» в смт Вільшанка Кіровоградської області

Враховуючи досвід використання в туризмі етнографічних ресурсів болгарського народу як в Болгарії, так і в Україні, пропонується організувати у Вільшанці на основі вже наявного свята «Трифон Зарізан» однойменний фестиваль болгарської культури та виноробства. Особливо актуальним цю ідею робить те, що в 2024 році виповнюється 250 років від переселення болгар до Вільшанки. Досвід організації таких заходів уже існує в Болгарії – там це свято є дуже поширеним, й фестивалі в день свята проводяться у містах і навіть деяких селах країни. Часто вони мають невеликий розмах, і орієнтовані переважно на внутрішню аудиторію. Те, що це свято має давню історію святкування у Вільшанці, певною мірою спростить організацію на його основі фестивалю. Головним буде залучити туристів і пристосувати та вдосконалити вже наявні напрацювання для того, щоб зробити такий фестиваль туристично привабливим. Як показує досвід етнографічного туризму в Болгарії, такі заходи не завжди є високодохідними, але в той же час вони є дуже корисними і ефективними для місцевої громади, слугуючи як джерелом наповнення місцевого бюджету, так і способом отримання прибутку для місцевих мешканців.

Учасники. Учасниками свята є болгари Вільшанщини, що пам'ятають про своє минуле й дотримуються традицій, у першу чергу – члени фольклорних колективів та винороби, що беруть участь в конкурсі. Їх загальна кількість становить ~100 – 150 осіб.

Відвідувачі. Потенційні відвідувачі фестивалю належать до трьох категорій. Першою і найбільш масовою є представники болгарської діаспори України, як з прилеглих населених пунктів, так і з інших регіонів. До другої відносяться всі жителі України, що цікавляться етнографічним і гастрономічним туризмом, болгарською культурою та/або виноробством і хорошим вином. До третьої належать жителі Болгарії, особливо – міста Алфатар і околиць, яким може бути цікаво побачити, як сьогодні в Україні живе болгарська діаспора.

Місія та мета фестивалю. Місією фестивалю є збереження культури і звичаїв болгар України та ознайомлення з ними громадян інших національностей України. Метою є збереження й розвиток болгарських національних традицій, зокрема традиції відзначання свята «Трифон Зарізан» у Вільшанці, підтримка єдності та історичної пам'яті різних частин болгарської діаспори. Наслідком його проведення стане зростання рівня національної свідомості представників болгарської діаспори, зростання рівня цікавості до свого минулого у її представників, особливо молоді, покращення взаємозв'язків між різними групами діаспори, зростання обізнаності про болгар в Україні, формування певного туристичного іміджу Вільшанки. Реалізація товарів власного виробництва матиме позитивний вплив на добробут господарів, а доходи від свята – на місцевий бюджет.

Розміщення. Свято проходить тільки один день, тож залишатися на ніч необов'язково – можна просто поїхати додому по його закінченню. Тим не менш, у Вільшанці є можливості для розміщення гостей, які все ж вирішать залишитися. Ночівлю можуть забезпечити: готельно-ресторанний комплекс «У дідуся» (8 місць), готельно-ресторанний комплекс «Йолки-палки» (4 місця), кафе-бар «Роксолана» (10 місць), зелена садиба «У Наталки» (4 місця), зелена садиба «Над Синюхою» (4 місця). Таким чином, у Вільшанці можна розмістити на ніч близько 30 осіб.

Транспорт. В силу розташування Вільшанки (описано в частині 4.2), задля того, щоб забезпечити найкращий доїзд гостей на свято, оптимальним варіантом є організація централізованого транспорту для гостей. Хорошим варіантом для цього є оренда пасажирських мікроавтобусів у Києві та Одесі, для того щоб гості могли разом організовано приїхати з цих міст до Вільшанки, а після свята – повернутися назад. Відстань від цих міст до Вільшанки приблизно однакова, те ж стосується і ціни на переїзд. Для дороги туди й назад вона становитиме приблизно 1500 гривень.

Просування. Для того, щоб проінформувати потенційних відвідувачів свята про фестиваль, необхідно буде використати рекламу. Для цього варто

застосувати різні види і типи реклами, так щоб найбільш ефективно повідомити цільову аудиторію про свято, використовуючи при цьому не надто значні кошти. Враховуючи особливості цільової аудиторії, пропонуються такі види реклами як реклама в періодичних друкованих виданнях, на рекламних щитах та інтернет-реклама. Газетна реклама буде подаватись в часописах болгарської діаспори та місцевих виданнях, які поширені в районах компактного проживання українських болгар. В першу чергу це найбільша газета болгарської діаспори в Україні «Роден край». Враховуючи відносно невеликий тираж цих видань, вартість реклами в них є порівняно низькою, однак завдяки тому, що їх читачами є представники цільової аудиторії, її ефективність буде високою. Реклама на щитах або банерах може бути застосована у місцях компактного проживання болгар, в першу чергу – в Болграді. В умовах маленького міста кількох плакатів на рекламних щитах буде достатньо для того, щоб проінформувати про свято значну частину жителів Болграда і навіть деяких жителів довколишніх сіл, що також буде ефективним, враховуючи те, що там проживають представники цільової аудиторії. Для реклами у Києві та інших неболгарських населених пунктах буде доцільно використати таргетовану інтернет-рекламу. Також для просування можна залучити болгарські товариства, адже вони мають досить гарні можливості для того, щоб проінформувати про свято активних представників діаспори, які є і цільовою аудиторією проекту. Саме завдяки контактам таких товариств можна запросити на свято і гостей з Болгарії.

Харчування. Гості зможуть поїсти під час гастрономічної частини свята, скоштувавши якусь з численних болгарських страв. Окрім того, у разі потреби по закінченню свята вони зможуть поїсти в якомусь з численних кафе, ресторанів та інших закладів харчування, які у Вільшанці наявні в достатній кількості. Такими закладами є готельно-ресторанний комплекс «Йолки палки», кафе-бар «Роксолана», кафе «У Сардана», які пропонують широкий вибір перших та других страв, салатів, напоїв та закусок. Також існують кафе «Фламінго», «Затишне кафе», «Бочка», суші-бар, тощо, які мають вужчий

асортимент, але також можуть порадувати відвідувачів простими стравами, такими як піца.

Для належної підготовки та організації свята, його фінансування й просування важливим є і залучення партнерів. Ними можуть виступити селищна рада Вільшанки, болгарське товариство Алфатар, всеукраїнське товариство болгарської культури Родолюбие та інші болгарські товариства й організації. Окрім того, можлива й співпраця з місцевою владою болгарського міста Алфатар.

Після свята частина гостей забажає придбати хороше вино та/або крафтову продукцію, сувеніри. Тому варто створити спеціальну локацію, де буде реалізовуватись вино різних господарів та інша продукція, що є характерною для болгар і може зацікавити туристів, наприклад деякі спеції та трояндове варення. Враховуючи те, що свято проводиться в холодну пору року, доцільним буде продаж гарячих напоїв, в тому числі і чаю з трояндовим варенням.

Ціна відвідування. Ціна відвідування свята для одної особи становитиме ~ 2200₴. За цю суму гість отримає повний набір послуг: трансфер з Києва чи Одеси до Вільшанки і назад, інформаційний супровід для гостей – коротке пояснення для гостей про історію заселення болгарами Вільшанки, участь у святі, можливість брати участь у дегустації вин, харчування (можливість їсти болгарські страви під час гастрономічної частини), участь дітей у дитячій програмі.

Програма фестивалю «Трифон Зарізан», що проводиться 14 лютого в
с/т Вільшанка

Час	Місце	Дії
8:30	Пам'ятний знак до річниці переселення болгар	Біля об'єкта збираються гості з інших міст. Тут вони мають можливість отримати коротку історичну довідку – почути як і чому болгари колись переселилися до Вільшанки, якою була їхня доля та яке значення має свято, пояснюється його суть.
9:00	Двір Царя	Гості й учасники заходять до двору, вітають царя вина, цар вітає гостей. Відбувається ритуал зарізання лози.
9:30	Територія біля клубу культури і сам клуб	Гуртове виконання болгарського народного танцю – <i>хоро</i> , виступи болгарських фольклорних колективів.
11:00	Клуб культури	Конкурс виноробства. Презентація вин, дегустація, голосування за найкраще вино.
12:30		Підрахунок результатів голосування, оголошення переможців – царя вина та 2 і 3 місць, церемонія нагородження.
13:00		Гастрономічна частина. Презентація страв болгарської народної кухні. Загальне застілля.

Дитяча частина. Під час проведення конкурсу виноробства необхідно забезпечити якісне проведення часу для дітей, яким даний конкурс може бути не таким цікавим. Для них у цей час буде проведено окремий захід – българче. Він складатиметься з двох частин. У першій пропонується вивчення болгарського народного танцю – хоро. Цей танець є достатньо простим, а рухи

усіх учасників ідентичні. Це дозволяє доволі легко навчити всіх бажаючих його основам, тож танцювати хоро зможуть навіть діти, які до того про цей танець навіть не знали. Окрім дітей, участь в цьому зможуть взяти і дорослі, яких зацікавить вивчення танцю. Іншою частиною є популярна болгарська рухлива гра – кър, в яку пропонують зіграти бажаючим. Для цього на землі малюється спеціальне ігрове поле (див. додаток Г). Учасники діляться на дві команди. Головним завданням є вибігти з свого поля і забігти у поле другої команди та наступити там на спеціально позначений куток – кър. Досягненню цієї мети заважає те, що правилами категорично заборонено наступати на лінії, а гравці з другої команди активно цьому перешкоджають.

Гастрономічна частина. Під час цієї частини господині накривають столи різноманітними стравами, традиційними для Вільшанки, такими як бабка, плакета, куконки, тощо. Присутні на столі й алкогольні напої, в першу чергу – вина. Гості й учасники їдять, п'ють та святкують. Лунають тости, в тому числі – й традиційне *«да бъдем живи, да бъдем здрави»*.

Отже, культуру та звичаї вільшанських болгар можна використати як етнографічний ресурс в туризмі, створивши болгарський етнографічний фестиваль «Трифон Зарізан».

ВИСНОВКИ

Важливою складовою суспільно-історичних туристичних ресурсів є етнографічні ресурси, що слугують базою для розвитку етнографічного туризму. Етнографічні ресурси - явища та об'єкти народної культури, в яких зберігаються відомості про етнічні особливості побуту і традиції народу, що нашаровуються в ході його історичного розвитку. Етнографічні ресурси поділяються на матеріальні та нематеріальні. До матеріальних відносяться традиційне житло, взуття, одяг, до нематеріальних – народна кухня, звичаї, обряди, свята, тощо.

Болгарський народ утворився внаслідок злиття на території Балканського півострова фракійського населення, слов'ян, що переселились на ті території, та кочових праболгар, які захопили ті території і утворили там державне утворення, давши назву країні й народу. Найбільше відбилася у болгарській культурі саме слов'янська складова. Болгарія мала довгу та складну історію, двічі втрачала державність, потрапляючи під візантійський та османський гніт, але була відроджена завдяки зусиллям болгарського народу, що зміг вистояти у складні часи поневолення та зберегти і примножити свою культуру.

Болгарія багата на матеріальні етнографічні ресурси. Болгарська архітектура доволі різноманітна і значно відрізняється у різних регіонах. Житла у рівнинних областях переважно одноповерхові, а у гірських – мають два або ж більше поверхів. Одяг також значно різниться залежно від регіону. Найбільш поширеними видами жіночого одягу є *однопрестилчена*, *двопрестилчена* і *сукманена носія*. Основними видами чоловічого костюму є *белодрешна* і *чернодрешна носія*. Найбільш поширеним видом взуття є *цървули*.

Болгарія має значну кількість цікавих нематеріальних етнографічних ресурсів. Болгарська кухня дуже смачна, її основними особливостями є одночасна теплова обробка продуктів при відносно невеликій температурі та

значне використання молочних продуктів, м'яса та овочів. Болгари святкують багато цікавих свят, більшість із яких є календарними. Існує значна кількість яскравих обрядів. Серед них варто виділити кукерів та нестинарські танці, які є частиною нематеріальної спадщини людства, що охороняється ЮНЕСКО.

Болгарія володіє значною кількістю етнографічних музеїв – всього в країні їх налічується 31. Вони розподілені по всій території країни та відтворюють життя і побут різних епох та регіонів.

В Болгарії створено два скансени – Етьр і Генгер. Обидва є дуже популярними. В них бувають сотні тисяч відвідувачів щороку. Їх визначальною характеристикою, що якісно виділяє їх з-поміж інших подібних закладів, є високий ступінь інтерактивності, можливість не лише побачити, а й доторкнутися до історії.

Значною є кількість фестивалів – всього в країні щорічно проходить близько 500. Деякі з них є міжнародними, і їх відвідує значна кількість відвідувачів. Прикладом може слугувати Міжнародний фестиваль маскарадних ігор «Сурва», який включений до репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини людства.

Окрім Болгарії, болгари мешкають і на теренах інших країн, зокрема, в Україні. Проживають вони переважно компактними осередками у південних областях України. Наявність численної діаспори пов'язана з переселенськими процесами кінця XVIII – початку XIX століть, коли болгари переселялися в Україну з Османської імперії. Більшість переселенців оселилася на території сучасних Одеської, Запорізької, Кіровоградської, Миколаївської областей та Криму.

Попри відірваність від історичної батьківщини, болгари України зберегли свою національну самосвідомість та культуру. Рівень збереженості культури та звичаїв варіюється у різних областях залежно від історії окремих болгарських осередків. Сьогодні їхня культура може використовуватися як етнографічний ресурс в туризмі. Зокрема, болгари Одеської та частково Запорізької областей активно його використовують.

Болгарську культуру зуміли зберегти жителі селища Вільшанка Кіровоградської області. Тут можна почути болгарські пісні, скуштувати притаманні для болгар страви. Найбільш яскравим її виявом є щорічне святкування болгарського свята виноробства – Трифон Зарізан. Це свято є доволі цікавим, а відносно зручне транспортне положення Вільшанки дає можливість використати це дійство як етнографічний ресурс для туризму.

На основі вже існуючого свята вина і виноробства «Трифон Зарізан» у Вільшанці пропонується організувати однойменний етнографічний фестиваль, приурочений до 250-річчя переселення болгар до селища. Місія фестивалю полягає у збереженні та популяризації культури болгар України. Гості фестивалю зможуть на власні очі побачити як відбувається святкування Трифон Зарізан у Вільшанці, почути болгарські народні пісні, скуштувати традиційну кухню та вино. Святкується Трифон Зарізан протягом дня 14 лютого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Укрінформ - Мультимедійна платформа іномовлення України. Електронний ресурс. <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/2859960-torik-zafiksovano-15-milarda-turisticnih-podorozej-unwto.html>
2. Стаття International tourism receipts worldwide from 2006 to 2020 від Statista - Global No.1 Business Data Platform. Insights and facts across 170 industries and 150+ countries. Електронний ресурс. <https://www.statista.com/statistics/273123/total-international-tourism-receipts/>
3. Туристичні ресурси та їх оцінка. Поняття про туристичні ресурси. Електронний ресурс. https://pidru4niki.com/1298010843753/turizm/turisticchni_resursi_otsinka
4. Смаль І.В. Туристичні ресурси світу. Електронний ресурс. https://tourlib.net/books_ukr/small11.htm
5. Кръстев, В., Б. Умникова, Туристически ресурси. София: Direct services, 2019.
6. Закон за културното наследство, Обн. ДВ. бр.19 от 13 Март 2009,... изм. и доп. ДВ. бр.62 от 6 Август 2019
7. Закон за паметниците на културата и музеите, Обн. ДВ. бр.29 от 11 Април 1969., изм.... ДВ. бр. 94 от 25 Ноември 2005.
8. Маринов, В., М. Бъчваров. Антропогенни условия и ресурси на отдиha и туризма. София: УИ Св. Кл. Охридски, 1990.
9. Дора Кабакчиева. Социокултурни характеристики на антропогенните туристически ресурси на България. Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“. Шумен, 2021. Електронний ресурс. <file:///C:/Users/user/Downloads/Telegram%20Desktop/37274919.pdf>
10. Марков, И., Н. Апостолов, Туристически ресурси, Пловдив: Астарта, 2015.
11. ЕТНОГРАФІЧНИЙ ТУРИЗМ: ОСОБЛИВОСТІ, ГЕОГРАФІЯ ТА РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ) Поколодна

- Мария Николаевна, Семкив Мар'яна Олегівна. Електронний ресурс.
<https://www.inter-nauka.com/uploads/public/15428768436423.pdf>
12. Сайт музею Етър: <http://etar.bg/index>
13. Сайт музею Генгер:
http://adlertour.com/index.php?option=com_content&view=article&id=65&Itemid=181&lang=bg
14. Милена Маринова. Типове къщи. Портал «Българска етнография».
<https://balgarskaetnografia.com/bit/dom/tipove-kasti.html>
15. Колев, Н. Българска етнография.
http://www.promacedonia.org/nk_etno/nk_5b.htm
16. Сайт продажів olx.bg [https://www.olx.bg/nedvizhimi-imoti/prodazhbi/q-
възрожденска-къща/](https://www.olx.bg/nedvizhimi-imoti/prodazhbi/q-vъзрожденска-къща/)
17. Конституція Републики България. Електронний ресурс.
<https://www.parliament.bg/bg/const>
18. Чилингиров, Асен. Софийската „Света София“ и нейните изследвания. Херон Прес, София, 30.09.2013. Електронний ресурс.
<http://www.promacedonia.org/tschilingirov/sss/index.htm>
19. „Ротондата „Св. Георги“ – Официален сайт на Българската Патриаршия“ [https://web.archive.org/web/20161220200903/http://www.b
g-patriarshia.bg/news.php?id=173767](https://web.archive.org/web/20161220200903/http://www.bg-patriarshia.bg/news.php?id=173767)
20. Църквата „Свети Димитър Солунски“ – гр. Велико Търново.
[https://web.archive.org/web/20090923194640/http://www.museumvt.com/
museum/MuseumObjects.php?object=16](https://web.archive.org/web/20090923194640/http://www.museumvt.com/museum/MuseumObjects.php?object=16)
21. Църква „Свети Спас“, гр. Несебър. [http://www.ancient-
nessebar.com/html/main_bg.php?menu=sights_svspas](http://www.ancient-nessebar.com/html/main_bg.php?menu=sights_svspas)
22. З. Радонов, Изграждането на храма-паметник „Александър Невски“ в София 1879 – 1924 г. – Векове, 7, 1978, кн. 1, 45 – 49
23. Неолитни жилища–Виж Стара Загора преди 8000 години.
https://www.peika.bg/statia/Neolitni_zhilishta_vizh_Stara_Zagora_predi_8000_godini_1.a_i.89839.html

24. Етнографски музей – Бургас. <https://opoznai.bg/view/etnografski-muzei-grad-burgas>
25. Добруджанска къща с етнографска експозиция Алфатар. <https://bulgariatravel.org/добруджанска-къща-с-етнографска-експ/>
26. Официален уебсайт на Червения апартамент. <https://redflatsofia.com>
27. База данни за видните личности от българската история, култура, наука и политика, погребани в Централните софийски гробища. <https://web.archive.org/web/20151222104008/http://sofiapomni.bg/info.html>
28. Димитров, Борис. Атлантида, потопът и Черно море. Университетско издателство „Свети Климент Охридски“, 2001.
29. 24 часа (ел.издание) „Две божествени стъпки водят в Бегликташ“ (15 април 2012); автор Нина Рангелова. <https://www.24chasa.bg/Home/Index?404>; <https://www.24chasa.bg:80/Article.asp?ArticleId=1328611>
30. Балкански, Иван. Източно-родопски крепости (с. 14) – Окръжен исторически музей Кърджали, ДИ „Септември“, 1977.
31. Официален туристически портал на България / Традиционна кухня. https://bulgariatravel.org/bg/page_display/75
32. http://mc.government.bg/images/Folklor_2019.pdf
33. <https://www.10te.bg/obshtestvo/10-ot-nai-populyarnite-festivali-i-sabori-na-narodnototvorchestvo-v-balgariya/>
34. <https://taratanci.com/folklor/balgarski-obichai/>
35. Българските традиции. <https://www.traditions-bg.com/bg/>
36. Кукери – древният обичай! <http://www.bulgaria-is-alive.com/religiq-11.html>
37. <https://taratanci.com/folklor/balgarski-obichai/nestinarski-tantz/>
38. <https://trud.bg/amp/рекорден-брой-от-226-070-посетители-отчита-м/>
39. <https://topnovini.bg/novini/705370-gengera-v-aytos-otchita-315-hil-lv-prihodi-za-2015-g>

40. <https://www.tvevropa.com/2019/01/nad-250-000-posetiteli-v-trite-dni-na-festivala-surva/>
41. <https://signal.bg/жеравна-2014-посрещна-рекорден-брой-п/>
42. Военна академия „Г. С. Раковски“ – Създаване на българската държава.
https://web.archive.org/web/20070913012342/http://rakovski-defcol.mod.bg/BG/About/VoennaIstoria/1_01Syzdavane.php
43. История на българите в 8 тома. От древността до края на XVI век. том I, ISBN 954-621-213-X, 9789546212139, Емил Александров, Редактор Георги Бакалов, Знание, 2003.
<https://books.google.bg/books?id=0OVYAAAAMAAJ&q=оногурия&dq=оногурия&hl=bg&sa=X&ei=0VD0U6mgMIfIyAORjYLACg>
44. <https://uchiteli.bg/interesting/magicheskata-bylgarska-narodna-nosiq/1960>
45. <https://vremezafolklor.alle.bg/обувки-за-народни-танци/>
46. Сайт фестивалу «Хоро край Пирина»:
<https://horokraipirina.com/научете-нещо-повече-за-нас/>
47. Сайт фестивалу «Рожен»: <http://www.rozhen.bg/bg/>
48. Гурме туризъм, М. Гаврилов, електронний ресурс:
https://bntnews.bg/bg/a/30618-gurme_turizym
49. Гастрономически туризъм: Опознай България, като я вкусиш снимки, електронний ресурс: <https://www.marica.bg/agro/gastronomicheski-turizam-opoznay-balgariq-kato-q-vkusish-snimki>
50. Гастрономічний туризм у Болгарії, електронний ресурс:
<https://harchi.info/articles/gastronomichnyy-turyzm-u-bolgariyi>
51. Димо Казасов, Бурни години 1918 – 1944, „Народен печат“ София 1949 р., стр. 671
52. М.С. Каменских, РЕПРЕССИВНАЯ ПОЛИТИКА СССР В ОТНОШЕНИИ ОТДЕЛЬНЫХ НАРОДОВ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (НА ПРИМЕРЕ БОЛГАР УРАЛА).
Електронний ресурс: <https://cyberleninka.ru/article/n/repressivnaya->

politika-sssr-v-otnoshenii-otdelnyh-narodov-v-gody-velikoy-otechestvennoy-voyny-na-primere-bolgar-urala/viewer

53. Степан Чужинський, «Кримська світлиця» № 10, 2017 р. Електронний ресурс: <https://culture.voicecrimea.com.ua/uk/nevtaiemnychenyj-narod/>
54. Сайт ВПС Болгарії: https://af.armf.bg/bg/?page_id=1257&page_id=1257
55. Стаття «Български орли в безсмъртен полет», Желязко Тенчев, електронний ресурс: <http://old.duma.bg/2008/1108/131108/obshtestvo/ob-8.html>
56. Стаття «Те браниха теб, София» (Вони захищали тебе, Софіє), Ангел Джамбазки, електронний ресурс: <https://www.djambazki.org/index.php?/blog/view/31/te-braniha-teb-sofiia>
57. Стаття «Участие на 6-ти изстребителен полк във войната», підполковник резерву, доктор Петър Ненков, електронний ресурс: https://pan.bg/view_article-53-21034-Uchastie-na-6-ti-iztrebitelen-polk-vyv-vojnata.html
58. Стаття «София и войната (през очите на дете очевидец)» (Софія і війна очима дитини – очевидця), Крикор Асланян, електронний ресурс: http://stara-sofia.blogspot.com/2010/07/blog-post_14.html?m=1
59. Стаття «На жестокостта е дадена пълна власт. Варварската англо-американска бомбардировка над София на 10 януари 1944 г. обезлюдява града» (Жорстокості дано повну владу. Варварське англо-американське бомбардування Софії знелюднило місто), Иван Петрински, електронний ресурс: https://pan.bg/view_article-53-26950-71-GODINI-OT-BOMBARDIROVKITE-NA-ANGLO-AMERIKANSKATA-ZHESTOKOST-BE-DADENA-PYLNA-VLAST.html
60. Національні меншини України у роки другої світової війни у контексті етнополітичних практик воюючих сторін: науковий дискурс, Юрій Ніколаєць, електронний ресурс:

https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/nikolaiets_natsionalni.pdf

61. Стаття «Невтаємничений народ», Степан Чужинський, електронний ресурс: <https://crimea-is-ukraine.org/svitlytsa/bolgary>
62. Укрінформ, стаття Катерини Ілєкчієвої, електронний ресурс: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3288536-nihtto-z-nasadkiv-bolgar-deportovanih-iz-krimu-ne-zmig-povernutisa-na-batkivsinu-ekspert.html>
63. Тернівські болгари – Хто вони? Дмитришена Марія, електронний ресурс: <https://radioyoungster.org/тернівські-болгари-хто-вони/>
64. Формування та розвиток болгарської колонії Тернівка на півдні України, Гамза В.І., електронний ресурс: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/6122/31-Gamza.pdf?sequence=1>
65. Що за свято без баніци і сурви? Олена Івашко, Урядовий кур'єр, електронний ресурс: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/sho-za-svyato-bez-banici-ta-survi/>
66. Миколаївські болгари відзначили Сурву, Олена Івашко, Урядовий кур'єр, електронний ресурс: <https://ukurier.gov.ua/uk/news/mikolayivski-bolgari-vidznachili-survu/>
67. Болгары на Херсонщине, Георгий Бянов, електронний ресурс: <https://www.khersonci.com.ua/georgij-byanov/26013-bolgary-na-khersonshchine.html>
68. Народні будителі: етнічні болгари з Херсонщини вирішили об'єднати всі нацменшини області, Ірина Кирпа, електронний ресурс: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/3093/188/106884/>
69. Болгарське населення північного Приазов'я, Кучер М.О., електронний ресурс: <http://repository.sspu.edu.ua/handle/123456789/6867>

70. БЪЛГАРИТЕ В ПРИАЗОВИЕТО В МИНАЛОТО И ДНЕС
(ПРЕДВАРИТЕЛНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ В РЕПУБЛИКА ПОЛША), Е.
Хатлас, електронний ресурс:
<https://periodicals.karazin.ua/drinov/article/view/13273>
71. Запорізькі болгари святкують 150-річчя свого переселення до
Приазов'я, сайт Запорізької ОДА:
<https://www.zoda.gov.ua/news/14934/zaporizki-bolgari-svyatkujut-150-richchya-svogo-pereselennya--do-pivnichnogo-priazovya.html>
72. Сайт Приморського регіонального українсько-болгарського
багатопрофільного ліцею: <https://prubml.e-schools.info>
73. Сайт Мелітопольської міськради:
https://old.mlt.gov.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=16673&Itemid=1
74. Сайт «Prostir.museum»: <http://prostir.museum/ua/post/41794>
75. Управління молоді та культури Мелітопольської міськради
Запорізької області: <https://mvk.zp.ua/gromadska-organizatsiya-melitopolske-tovaristvo-bolgarskoyi-kulturi-balkani/>
76. Сайт обласного методичного центру культури і мистецтва
запорізької облради: <http://zomc.org.ua/natsionalno-kulturni/podiji/item/3461-vidkryti-festyval-bolharskoi-kultury-blhary-dasy-ostanem>
77. Свято болгарської народної культури в Україні, Червенко, О.,
електронний ресурс: <http://dspace.nbu.gov.ua/handle/123456789/43395>
78. Стаття «Запорізькі болгари вдячні обласній раді за підтримку», сайт
Запорізької ОДА: <https://www.zoda.gov.ua/news/12143/zaporizki-bolgari-vdyachni-oblasniy-vladi-za-pidtrimku.html>
79. Кремъл забрани изучаването на български език в Запорожка област.
Българите там са на ръба на оцеляването, Йоана Цонева, електронний
ресурс: <https://www.dnes.bg/obshtestvo/2022/09/22/kremyl-zabrani-izuchavaneto-na-bylgarski-ezik-v-zaporojka-oblast.544507>

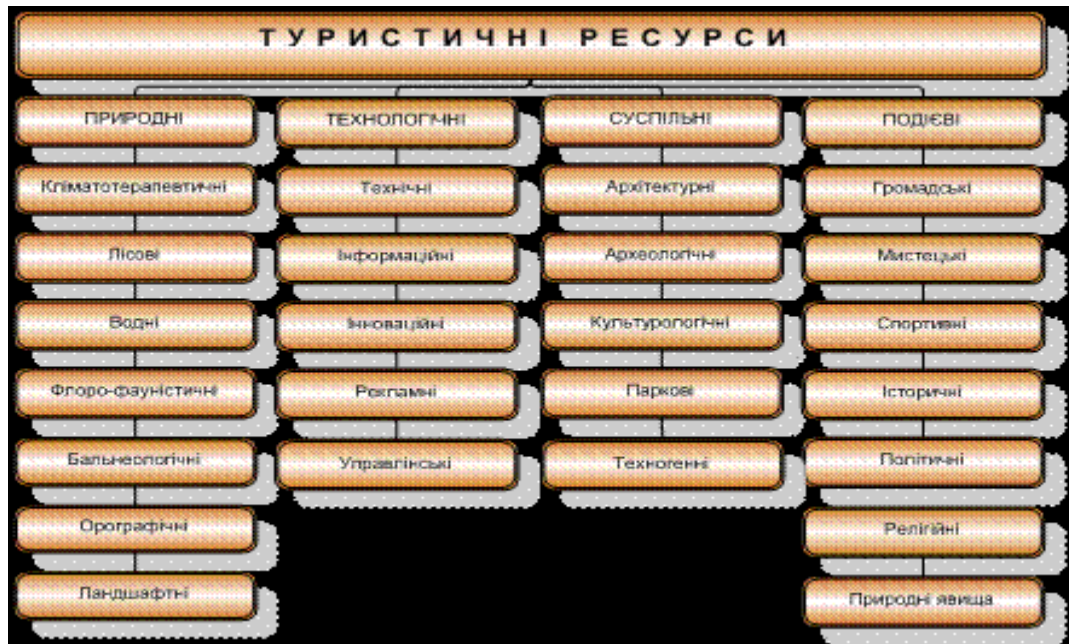
80. У Запорізькій області російські військові пограбували українсько-болгарський лицей, Світлана Олійник, електронний ресурс: <https://zprz.city/news/view/u-zaporizkij-oblasti-rosijski-vijskovi-pograbuvali-ukrainsko-bolgarskij-litsej>
81. Чи справді болгари півдня Одещини не мають змоги вивчати рідну мову: відповідь болгарському політику, який поширює російські наративи, електронний ресурс: <https://yug.today/chy-spravdi-bolhary-pivdnia-odeshchyny-ne-maiut-zmohy-vyvchaty-ridnu-movu-vidpovid-bolharskomu-polityku-iakyy-poshyriuie-rosiyski-naratyvy/>
82. Болград. Столиця болгар Бессарабії, Маленков Роман, <https://ukrainaincognita.com/mista/bolhrad-stolytsia-bolhar-bessarabii>
83. Болгарська колонізація південної Бессарабії наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст., Віктор Дроздов, електронний ресурс: http://history.org.ua/JournALL/kraj/kraj_2013_1/6.pdf
84. Демографічні трансформації болгарської спільноти південної Бессарабії (XIX – початок XXI століть), Ганчев Олександр Іванович, електронний ресурс: <http://phd.znu.edu.ua/page/aref/01/ganchev--.pdf>
85. Стаття «Никола Караиванов, историк: Над 150 000 бесарабски българи загиват по време на национализацията в СССР», Магдалена Видева, електронний ресурс: <https://tretavazrast.com/2021/12/02/никола-караиванов-историк-над-150-000-беса/>
86. “Показую гостям, як жили болгари більше століття тому”: в Бессарабії сільський ентузіаст сам створив музей болгарського побуту, Бессарабія інформ, електронний ресурс: <https://bessarabiainform.com/2023/03/pokazuyu-gostyam-yak-zhili-bolgari-bilshe-stolittya-tomu-v-bessarabii-silskiy-entuziast-sam-stvoriv-muzey-bolgarskogo-pobutu/>

87. Гастрономічні перлини українського степу, Укрінформ, електронний ресурс: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/3345806-gastronomicni-perlini-bessarabskogo-stepu.html>
88. Фестиваль вина у Болграді, гастрономічна Бессарабія і буйволи, Україна інкогніта, електронний ресурс: <https://incognita.com.ua/festival-vina-u-bolgradi-gastronomichna-bessarabiya-i-buyvoli>
89. Bolgrad Wine Fest, I-мара, електронний ресурс: <https://imapa.com.ua/pins/bolgrad-wine-fest>
90. Дорога вина та смаку української Бессарабії, Odesa tourist hub, електронний ресурс: <https://www.tourhub.top/doro-ha-vyna-smaku/>
91. Снегаров, Иван. История на Охридската архиепископия-патриаршия, т.2. Второ фототипно издание. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1995, [1932]. ISBN 954-430-345-6. с. 36 – 40.
92. Христина Йотова, Васил Горанов «История на България в картини». София, 2019
93. Очерки истории, языка и культуры ольшанских болгар / [И.И. Гуржос, И.К. Буніна, В.А. Колесник, В.І. Мільчев, В.П. Петков, С.В. Петков]; видання друге, 2016 рік, Київ.

ДОДАТКИ

Додаток А

Класифікація туристичних ресурсів за О.О. Бейдиком. [3]

Додаток Б

Класифікація туристичних ресурсів за І.В. Смалем. [4]

Додаток В

Класифікація туристичних ресурсів за І.В. Смалем. [4]

Додаток Г

Поле для гри «кър». Цифрою 1 позначено стартову позицію першої команди, цифрою 2 – другої. Літера «Б» позначає безпечну зону – сектор, в якому до гравця заборонено торкатися.

